

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

**Кваліфікаційна робота на тему:
СВЯТО-УСПЕНСЬКИЙ ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТИР
НАПРИКІНЦІ ХІІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТ.:
АНАЛІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ І МАТЕРІАЛІВ**

Здобувача вищої освіти
освітньо-кваліфікаційного
рівня «магістр»
Германенка Володимира Сергійовича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:
кандидат історичних наук, доцент
Костюк Леся Володимирівна

РЕЦЕНЗЕНТ:
доктор історичних наук, професор
Куций Іван Петрович

Тернопіль 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Історіографічний аналіз теми.....	7
1.2. Джерельна база.....	10
1.3. Методологічний інструментарій.....	14
РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОНАСТІРЯ НАПРИКІНЦІ XII - XVI СТ.	18
2.1. Заснування монастиря.....	18
2.2. Монастирське життя у XIII – XVI ст.	21
РОЗДІЛ III. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.	26
3.1. Іов Почаївський: біографічні дані та його внесок у розвиток монастиря у першій половині XVII ст.	26
3.2. Боротьба за збереження православного статусу монастиря у другій половині XVII – на початку XVIII ст.	30
РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ В УНІЙНИЙ ПЕРІОД (1721 – 1831 рр.)	39
4.1. Релігійне та соціально-економічне становище обителі.....	39
4.2. Внесок М. Потоцького у зміцнення авторитету Почаївського монастиря.....	41
4.3. Освітня діяльність почаївських василіан (XVIII ст. – 1831 р.)	44
4.4. Видавнича діяльність Почаївського монастиря.....	53
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сучасної російсько-української війни, яка характеризується застосуванням гібридних методів, церковне питання набрало ваги національної безпеки. Московський патріархат через свої структури здійснює ретрансляцію ідей «руського міра», використовуючи хибні інтерпретації української історії. У цьому зв'язку всебічне вивчення історії Почаївської лаври як центру релігійного, духовного і культурно-мистецького життя в сучасній українській науці посідає важливе місце. Необхідність переосмислення відомих документів й віднайдення нових посилюється присутністю московської Церкви в Україні й, зокрема, у Почаївській лаврі. В сучасних умовах обитель залишається осередком «руського міра», ворожого ставлення до інших конфесій, поширення неправдивих історичних наративів.

Від часу свого заснування Почаївський монастир зміцнював своє значення. У XVII – на початку XX ст. він став однією з важливих складових релігійного, церковного і культурного життя регіону й місцем паломництва тисяч вірян. Беречи до уваги важливість Почаївського монастиря як духовно-релігійного, господарсько-адміністративного осередку, культурно-просвітницького життя вкрай необхідним і виправданим є проведення окремого дослідження з вивчення автентичності історичних документів з історії обителі. Адже у російський період, який триває майже два століття, вплив лаври забезпечувався державною ідеологією православ'я. А її потужне фінансово-господарське становище пов'язували з державними структурами. Не слід забувати також, що Почаївський чернечий осідок щонайменше п'ять разів змінював своє юрисдикційне підпорядкування. Він перебував у складі Київської митрополії Константинопольського патріархату. Після укладення Берестейської унії 1596 р. він більше століття підпорядковувався чину святого Василя Великого Греко-уніатської Церкви. Інкorporація території Волині згідно з третім поділом Польщі у Російську імперію призвела у 1830 –

1831рр. до передачі монастиря Російській православної церкві. У період Першої світової війни Успенський собор лаври з ініціативи австрійської адміністрації на якийсь час став костелом. Після Ризького мирного договору 1921 р. лавра перейшла під юрисдикцію Польської автокефальної православної церкви, а на початку Другої світової війни повторно відійшла до РПЦ. Відтак політичний чинник впливав на інтерпретацію документів з історії обителі, намагаючись зневілювати її роль у формуванні української духовно-культурної ідентичності. Таким чином актуалізується необхідність проведення нових наукових досліджень з історії Почаївської лаври.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційна робота виконувалася в межах наукового напрямку кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Релігія і Церква в Україні у контексті світових і суспільних трансформацій» (державний реєстраційний номер 023U101108).

Мета дослідження зумовлена актуальністю теми й полягає у з'ясуванні автентичності матеріалів, які розкривають походження монастиря, та його функціонування наприкінці XII – першої третини XIX ст.

Метою зумовлено основні наукові **завдання**, які необхідно розв'язати у процесі вирішення даної наукової проблеми:

- проаналізувати внесок вітчизняних та зарубіжних учених у досліджувану проблему та з'ясувати стан її наукового вивчення;
- вивчити та критично проаналізувати історичні джерела з метою усебічного розкриття теми;
- проаналізувати процес становлення та розвитку Почаївського монастиря наприкінці XII – XVI ст.;
- з'ясувати роль Іова Почаївського у розвитку монастиря у XVII ст.;

- з'ясувати обставини переходу Почаївського монастиря до складу Унійної Церкви та дослідити вплив суспільно-політичних чинників, що зумовили включення Почаївського монастиря у структуру Російської православної церкви;
- розкрити внесок Чину Святого Василя Великого на формування монастиря як релігійного та культурного центру Волині.

Об'єктом дослідження є Свято-Успенський почаївський монастир наприкінці XII – першій третині XX ст.

Предметом дослідження є релігійна, культурно-освітня та фінансово-господарська діяльність Почаївського монастиря у контексті суспільно-політичних процесів, які відображено у документа і матеріалах.

Хронологічні рамки дослідження визначені його тематичною спрямованістю та завданнями, Нижня межа охоплює період від кінця XII ст., який вважається часом заснування монастиря. Верхня межа датується першою третиною XIX ст. У 1831 р. згідно з царським указом Почаївський монастир було передано Російській православної церкві.

Територіальні межі дослідження включають територію Волині від кінця XII – першій третині XIX ст., яка щодо цивільного адміністративного устрою українських земель до кінця XVIII ст. входила до складу Волинського воєводства Речі Посполитої, а з 1797 р. співпадала з межами однойменної губернії у складі Російської імперії.

Методи наукового дослідження. У кваліфікаційні роботі основоположними стали принципи науковості, об'єктивності, історизму, позаконфесійності. Магістерська робота здійснена на основі комплексного використання загальнонаукових методів: аналізу, індукції, дедукції, моделювання, узагальнення та власне історичного – проблемнохронологічного методу. На етапі архівного пошуку застосовувалися методи наукової евристики, класифікації і критики джерел.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

- проаналізовано й класифіковано джерелознавчий та історіографічний матеріал із досліджуваної проблематики;
- комплексно та ґрунтовно досліджено історію обителі в контексті суспільно-політичних процесів, що мали місце у зазначений період. З'ясовано обставини переходу монастиря в юрисдикцію Унійної Церкви. На основі вперше використаної групи документів встановлено, що процес переходу розпочався у 1712 р. і завершився не пізніше 1714 р. ;
- встановлено, що участь почаївських монахів у Листопадовому повстанні 1830–1831 рр. поляків була лише приводом до включення монастиря у структуру Російської православної церкви, що одночасно виявилось лише складовою загального процесу ліквідації Унійної церкви;
- систематизовано освітню та друкарську сфери культурної діяльності отців василіан у Почаївському монастирі.

Методи наукового дослідження. Беручи до уваги міждисциплінарний характер заявленої теми, автор використав загальнонаукові методи емпіричного дослідження та теоретичного, зокрема аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, систематизації. Комплекс спеціальних методів історичного пізнання включав історично-генетичний, історично-порівняльний, історично-типологічний, історично-системний такі методи дослідження як: порівняльно-історичний, системно-логічний, ретроспективний і статистичний.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення роботи можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії України, історії Почаївської лаври, релігієзнавства, історичного краєзнавства, викладання спецкурсів, укладення тематичних довідників, словників, енциклопедій.

Структура кваліфікаційної роботи обумовлена змістом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаних джерел. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 78 с., список використаних джерел складає 93 найменувань.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз теми

Під час вивчення історіографічного масиву досліджуваної проблеми нами виокремлено три групи досліджень. Перша – праці авторів періоду Російської імперії XIX – початок XX ст. Друга група – праці радянського періоду (1917 – 1991 рр.), третя – дослідження сучасних науковців.

Серед істориків Церкви імперського періоду Почаївська обитель обов'язково пов'язувалася з монахами Києво-Перчерської лаври й, таким чином, стверджувалося її православне походження. Акцентувалася увага на особі ігумена монастиря Іова Желіза. Одночасно невілювався унійний період розбудови монастиря. Серед авторів слід виокремити праці А. Хойнацького [36–40] та архімандрита лаври Амвросія [1]. У своїх дослідженнях вони посилаються на акти і документи, які зберігалися в архіві обителі. Інтерпретації авторів є тенденційними й не виходять за межі політики Священного синоду, який розглядав РПЦ як базовий чинник функціонування російського імперського держави. Серед періодичних видань, де друкувалися матеріали зазначеної тематики нами використано журнали «Киевская старина» [72] та «Волынские епархиальные ведомости» [55].

У радянську добу панування атеїстичного світогляду наклало відбиток на дослідження історії Почаївського монастиря. Проблематика державно-церковних відносин подавалася під кутом зору боротьби з релігійними пережитками, які нібито гальмували побудову комуністичного суспільства. Формувалися різного роду кліше на кшталт антирадянської діяльності Української автокефальної церкви, монарших чинів, зокрема ЧСВВ, тощо. Тому по-спражньому наукових праць, написаних із залученням архівних документів у цей час не спостерігалось. Згадку про Почаївську лавру знаходимо лише у часописі РПЦ «Журнал Московской Патриархии», де була надрукована стаття архімандрита Іннокентія [2].

Натомість українські діаспорні історики Православної церкви, зокрема І. Власовський [1], М. Ваврик [14], торкалися питань місця і ролі Почаївського монастиря та василіанського чину в унійних процесах у контексті своїх досліджень. Громадсько-політичний аспект та господарська діяльність Почаївської обители, на відміну від культурно-освітнього, тривалий час залишася за межами наукових зацікавлень істориків монастиря.

Окремо слід згадати праці дослідників в еміграції, переважно вихідців із Волині, роботи яких видані на території України та за кордоном обмеженим накладом. Вони, на жаль, не запропонували нових підходів у вивченні історії монастиря. Йдеться про праці І. Дубилка [56] та І. Огієнка [87, 88]. Авторам не вдалося подолати загальну тенденційність у трактуванні історії монастиря з позицій православ'я.

Після набуття Україною суверенності у 1991 р. відбулося суттєве пожвавлення у науковій сфері досліджень на церковно-історичну тематику, з'явилася низка монографій і статей, у яких досліджувалася роль української церкви в державотворчих процесах, політичних і культурних взаєминах з Польщею та Росією. У сучасній вітчизняній історіографії поважне місце посідають ґрунтовні студії присвячені вивченню розвитку друкарської справи у Почаївському монастирі, зокрема Я. Ісаєвича [68]. У наукових доробках В. Білик [46, 72, 73], О. Булиги [13] та А. Гудими [21], В. Лось [68], також проаналізовано становлення і розвиток Почаївського василіанського видавничого осередку. Питанню освітньої діяльності василіан присвячені роботи істориків як М. Саламахи [61, 62, 77], В. Лось [79], Г. Морозенкової [84], В. Дудара [21] та інших. Сучасні дослідники відзначають її позитивні наслідки: зближення західної та східної культур, а також ідею духовної єдності всіх християн.

Ґрунтовні праці із цього питання належать О. Крижанівському, С. Плохію [74], А. Зінченку [66] та іншим науковцям. Автори висвітлювали характер і масштаби господарської діяльності церкви у XVIII – першій половині XIX ст. Вони досліджували латифундійні землеволодіння єпископів

і монастирів, дрібніші маєтки інших церковних власників, розкрили основні риси економічного функціонування цих маєтків, визначили місце церковних осередків у соціально-економічному розвитку Правобережної України. Проте, проблема економічного становища Почаївського монастиря, методи господарювання в церковних маєтках вивчені недостатньо.

Значну увагу сучасні науковці присвятили вивченню історії становлення архітектурного ансамблю монастиря, участі духовенства у культурно-освітній праці, благодійності тощо, ґрунтуючись на численних архівних джерелах і власних дослідницьких розвідках. Серех авторів слід назвати праці П. Ричкова, В. Лось [87], В. Дудара [68], В. Климова [65, 66], які відтворили та проаналізували його розвиток впродовж століть, дослідили втрачені й існуючі архітектурні пам'ятки тощо. Зауважимо, що однією характерних рис сучасних церковно-історичних студій є домінування національного чинника, що, відповідно, не сприяє об'єктивному дослідженню власне церковних явищ. Саме тому увага науковців зосереджена на процесах русифікації Православної церкви, а не особливостям її внутрішнього розвитку. Історія Унійної церкви на теренах Правобережжя розглядається переважно у площині співвідношення з національною ідеєю та пропольськими впливами, які мали місце в досліджуваній період. Такий дещо однобічний підхід обмежує дослідження всього багатства екзистенції Церкви в Україні. В цьому контексті, відзначимо дослідження Н. Стоколос та Р. Шеретюк [84], які присвячені перебігу скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та ґрунтуються на багатому джерельному матеріалі.

Сучасну історіографію доповнюють дисертаційні дослідження польських авторів – Б. Лоренс [50] та М. Радван [69], які у контексті історії Чину святого Василя Великого, характеризують економічне та релігійне життя Почаївського монастиря на основі архівних даних. Закордонні дослідники не обмежилися загальними фразами щодо проблеми переходу

Почаївського монастиря у юрисдикцію Унійної Церкви та більш детально вивчили це питання.

1.2. Джерельна база

Дослідження історії Почаївського Успенського монастиря на сучасному етапі ставить перед дослідниками завдання виявлення та залучення до наукового обігу нових джерел, всебічного їх вивчення та аналізу. Джерельна база дослідження включає в себе комплекс архівних та опублікованих документів офіційного характеру, залучення яких дозволило відповісти на поставлені в роботі завдання. Першочергову роль в дослідженні теми має комплекс документів фонду 258 «Почаївська Успенська Лавра», який зберігається в Державному архіві Тернопільської області і справедливо вважається одним із найцінніших і найоб'ємніших документальних збірок, заслуговує всебічного та об'єктивного вивчення. Згідно з повнотою відображення питань магістерської роботи матеріали фонду доцільно розподілити на такі основні групи: 1) розпорядчі документи вищих органів державної і церковної влади часів Речі Посполитої та Російської імперії (царські грамоти, укази Сенату і Синоду), що регламентували внутрішнє життя монастиря, дарчі записи на монастирські маєтки; 2) справи, що репрезентують видавничу діяльність (організація друкарського виробництва; реєстри, каталоги видань та інші форми їх обліку; обставини друку окремих видань, способи їх розповсюдження); 3) матеріали особового складу почаївських законників (формулярні та іменні списки, справи про прийом та переміщення, надання духовних звань), що характеризують різнопланову діяльність монахів, зокрема навчання і викладання в навчальних закладах; 4) матеріали, що стосуються господарського життя василіанських монахів. Переважна частина використаних у магістерській роботі матеріалів фонду вперше вводиться до наукового обігу.

Джерельною базою дослідження у даній роботі є часопис «Волинські єпархіальні відомості», який почав виходити з 1 вересня 1867 року. Підставою для цього стало рішення Святійшого Синоду Російської православної церкви від 16 грудня 1866 р. З липня 1887 р. планувалося видавати журнал у губернському місті Житомирі, проте за відсутності потрібних умов, редакцію було розміщено в духовній семінарії у Кременці, яка діяла функціонувала до 1907 р. Упродовж цього часу випуски публікувалися в друкарні Почаївської лаври. У 1908 – 1917 рр. редакція перебувала в Житомирі, там же й друкувався «ВЄВ».

У 1867 – 1879 рр. журнал виходив два рази на місяць, у 1880 – 1907 рр. – три рази, а з 1908 р. – щотижня. Кожен номер «ВЄВ» поділявся на офіційну і неофіційну частини, але в останні роки вони мали спільну пагінацію¹.

Саме в неофіційній частині публікувалися об'ємні дослідження з церковної історії Волині, а також Галичини, Поділля, Полісся. Найвизначнішим із них був «Історико-статистичний опис церков і приходів Волинської єпархії» М. Теодоровича, який видавався з 1868 р. частинами, а пізніше був опублікований у п'яти томах. У 1868 – 1892 рр. священником А. Сендульським публікувалося понад 40 історико-статистичних описів парафій єпархії. Цінність журналу полягає в тому, що в ньому публікувалися історичні нариси про єпархіальні монастирі, храми, святині, православні й уніатські братства, навчальні заклади (у тому числі Острозьку академію XVI ст.), друкарні, давалися описи скарбів єпархіального давньосховища. Друкувалися численні біографічні статті про відомих церковних діячів на Волині [37].

Значна кількість краєзнавчо-дослідницьких матеріалів присвячувалася історії Свято-Успенської Почаївської лаври. На це є низка причин. Серед них: Почаївський монастир перейшов у православне підпорядкування лише у 1831 р.; він вважався крайнім оплотом православ'я на межі з католицизмом;

¹ Єдина нумерація сторінок видання у порядку їх послідовності.

для Російської православної церкви історія монастиря та його статус у попередні роки став певним відкриттям.

Характер матеріалів, поданих у «Волинських єпархіальних відомостях», дозволяє здійснити їх поділ на передруки документів та дослідницькі статті.

У 1896 р. в журналі опубліковано текст документу «Монастир-Скит», який був переписаний невідомим почаївським монахом-василіанином з більш давнього джерела у 1732 р. Матеріал було надруковано польською мовою і в російському перекладі з коментарями Н. Трипольського [28–31].

Корисними для нашого дослідження були праці архімандрита Почаївської лаври Амвросія «Сказание историческое о Почаевской Успенской лавре» (1870 р.) [3 Мартинів]. Частина документів, які використав автор, згодом була втрачена. Відтак, робота становить інтерес з джерелознавчої точки зору і стала основою для подальших досліджень історії монастиря.

Завдяки А. Хойнацькому в 1897 – 1898 рр. у «ВЄВ» було опубліковано низку давніх документів, які описували історію Почаївського монастиря у період XIII – XV ст. Усього опубліковано 53 документи, які висвітлюють життя монастиря та політичні події, які відбулися у цей період часу [10 – 20]. Можливо дані документи були витягами із книги «Пам'ятник монастиря Почаївського» (здається в рукописі «Книга позовів і документів» від 1661 р.), яка описувала давню історію монастиря [4, с. 494].

У № 20 за 1896 р. світ побачила грамота Сигізмунда I від 1527 р., у якій вперше письмово згадується монастир у Почаєві [9].

Натомість історія Почаївського монастиря XVII ст. зосереджена на особі преподобного Іова Почаївського та представлена працями професора богослов'я Волинської духовної семінарії та Ніжинського історико-філологічного інституту А. Хойнацького «Рід Преподобного Іова Ігумена і Чудотворця Почаївського в Поминальниках лаври Почаївської» [40], «Преподобний Іов Ігумен Почаївський і Схимонах Іов Княжницький»

[39] та «Православіє и унія в лицахъ» [37, 38]. Також слід згадати ще одну працю А. Хойнацького «Почаевская Успенская Лавра. Историческое описание». Книга є бібліографічною рідкістю й зберігається у Державному архіві Тернопільської області. В інших розвідках цього автора розвідках «Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни» и «Путеводитель по горе Почаевской» використано матеріали попередньої праці.

Греко-католицький період Почаївського монастиря висвітлений у працях «Изъ воспоминаній и заметокъ бівшаго послушника Почаевской лавры при Базиліанах» [22], Ип. Л. «Польский метежь 1831 года по документамъ Волынской духовной консистории» [23] та В. Туркевича «Изъ исторіи Почаевской обители» [33 – 35].

Низка праць описують історію монастиря від його заснування до сучасності, а саме: дві статті «Лавра Почаевская» [24, 25] (написані на основі дослідницьких праць та носять ознайомлюючий характер); Н. Трипольського «Къ исторіи древняго православнаго Почаевскаго монастыря – на Волыни» [28 – 31]. Нами аналізовано працю автора під псевдонімом Г. К. «Историческое и общественное значеніе Почаевской лавры» [3 – 8], у якій здійснена спроба критичного осмислення розвитку Почаївського монастиря у різні періоди його історії.

Варто відзначити, що праці, опубліковані в часописі, мають певні особливості. По-перше, всі дослідження носять ідеологічний характер теми протистоянь православних і католиків. По-друге, автори праць користувалися джерельною базою, яка, на жаль, втрачена. У 1915 р. більшість монастирського архіву була перевезена в Житомир, а з часом розкидана по інших містах України. Уже у XIX ст. автори зазначали, що джерельна база монастиря кількаразово піддавалася руйнуванню: у 1708 р. внаслідок знищення російськими військами Батурина, куди було вивезено частину архіву під захист І. Мазепи [3, с. 453], на поч. XIX ст. значну частину бібліотеки передано Кременецькому ліцею, а в 1831 р. монахи-василіани

отримали право забрати із собою книги, які поповнили бібліотеки Польщі та Австрії [25, с. 623].

З огляду на дані обставини слід розуміти, що дослідницькі праці, опубліковані у «Волинських єпархіальних відомостях» у другій половині XIX ст., є цінними для характеристики Почаївської лаври від заснування до середини XIX ст.

Започаткування часопису «ВЄВ» посилює зацікавлення історичною спадщиною єпархії і вивчення історії Свято-Успенської Почаївської лаври. На сторінках «ВЄВ» з'явилися праці, А. Хойнацького, Н. Трипольського, В. Туркевича та інших авторів. Вони описали ранню історію монастиря, посилаючись на нібито невідомі раніше документи. Критичний аналіз цих праць дозволив з'ясувати правомірність авторських суджень.

1.3. Методологічний інструментарій.

Головні методологічні принципи дослідження – це принципи історизму, науковості, об'єктивності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму, системності. Побудову та обґрунтування положень дослідження здійснено на базі загальнонаукових (комплексного, статистичного, структурно-функціонального аналізу) та властивих історичному пізнанню (порівняльно-історичного, проблемного-хронологічного, синхронного) методів.

Спираючись на принцип історизму, ми намагалися з'ясувати місце та роль Почаївської лаври на тлі соціально-економічних процесів Російської імперії та Волинського регіону зокрема, дослідити соціально-економічні відносини, які відбулись у монастирі, з'ясувати формування його правового становища, показати лавру як осередок культурного-освітнього життя. Вказаний принцип, націлював нас на реконструювання подій, явищ в їхній хронологічній послідовності, динаміці, взаємозв'язку, всій конкретності та різноманітності.

Принцип об'єктивності спонукав нас до розгляду об'єкта і предмета дослідження з позиції критичного осмислення і висвітлення історіографії

проблеми, зваженого підходу в оцінці висновків інших дослідників. Принцип об'єктивності орієнтував на виявлення та врахування різнобічних факторів, які обумовили зміни в релігійному житті Почаївської лаври. Цей принцип реалізовано через комплексний аналіз сукупності різнохарактерних джерел, співставлення яких дає змогу встановити об'єктивну картину минулого.

Принципи історизму і об'єктивності тісно пов'язані з принципами системності та комплексності. Поєднання цих принципів зумовлено необхідністю, з одного боку, детального та поглибленого, тобто диференційованого, вивчення окремих явищ, процесів, з іншого, – їх узагальненого і цілісного висвітлення. Відповідно було зроблено спробу комплексного та системного аналізу процесу переходу Почаївської обителі до василіан.

Принцип науковості сприяв результативному пошуку і використанню достовірної, перевіреної інформації з проблеми, що досліджується, уникненню спрощеності, кон'юктурності та штучної заідеологізованості, що, зокрема, пов'язано із заснуванням та середньовічним періодом діяльності монастиря.

Використано у дослідженні й принцип світоглядного плюралізму, цінність якого полягає в тому, що завдяки йому можна врахувати не лише суперечливі погляди на одне і те ж явище в історичному процесі, а й різні уявлення про їхнє походження, суть, перспективи розвитку.

Використання принципу альтернативності в аналізі об'єктивних реалій того часу дав можливість зрозуміти, що діяльність Почаївської лаври була зумовлена суспільними тенденціями, які виникали в Україні наприкінці XII – на початку XX ст.

Неодмінною методологічною вимогою магістерської роботи став принцип комплексності джерел, що проявився у використанні різних носіїв історичної інформації, їх аналізі, зіставленні, виявленні ступеня об'єктивності.

Зазначені принципи було реалізовано через використання історичного і логічного методів із притаманними їм аналізом та синтезом.

Беручи до уваги багатоплановість теми, автор використав науково-дослідницькі методи дослідження, зокрема порівняльно-історичний, системно-логічний, ретроспективний. Основу склали методи аналізу та синтезу (фактів, джерел), дедукції та індукції (забезпечили можливість переходу від поодиноких історичних фактів до загальних положень і навпаки), узагальнення (зокрема, при формулюванні висновків), систематизації (передбачає правильне упорядкування наявної інформації на підтвердження тієї чи іншої гіпотези), структурно-системний (дозволив визначити об'єкт дослідження та вивчити його в межах раціонального пізнання)

Вагомого значення надано синхронному та діахронному методам з огляду на широкі хронологічні межі дослідження. Застосування першого з них сприяло виявленню спільних і відмінних рис культурного розвитку Почаївської лаври у різні періоди, а другого – визначенню етапів її діяльності з огляду соціально-політичних трансформацій, що мали наслідком зміну юрисдикційного підпорядкування у 1812 – 1814 рр. та 1931 р.

Зважаючи на потребу розкриття властивостей і проявів досліджуваних процесів як історичної реальності, зокрема з'ясування причин культурної та освітянської праці історико-генетичний метод. Класифікувати в дослідженні однорідні події і явища та подати матеріал послідовно і надати йому логічної завершеності вдалося завдяки застосуванню логічно-аналітичного методу та методів групування і типологізації. З джерелознавчих були застосовані методи бібліографічної й архівної евристики, класифікації (за родами, видами, призначенням, змістом, місцем зберігання), систематизації. При застосуванні методу бібліографічної евристики було досліджено і систематизовано історіографічну і опубліковану джерельну базу роботи.

Таким чином, історіографічна та джерельна база є вповні репрезентативними. А вибір і застосування методологічного інструментарію дозволив розв'язати поставлені питання та досягти мети.

РОЗДІЛ II. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МОНАСТИРЯ НАПРИКІНЦІ XII – XVI СТ.

2.1. Заснування монастиря

Датою заснування монастиря на Почаївській горі у період перебування монастиря у складі РПЦ визначено 1240 р. Тоді частина монахів Києво-Печерського монастиря, рятуючись від монголо-татарської навали, осіли на почаївських пагорбах та заснували монастир. Віддаленість місцевості від культурних центрів та затворницька структура київського монастиря зумовили пустинножительний характер монастиря й на Почаївській горі. У пам'ять про свою київську батьківщину гора отримала назву Почаїв від річки Почайна, яка протікала на території Києва [25, с. 167].

Дещо іншу та більш розгорнуту версію подій, пов'язаних із заснуванням монастиря на Почаївській горі, подає рукопис М. Трипольського «Монастир-Скит». У ньому зазначається, що місцевість, де було засновано Почаївський монастир, на той час була густим непрохідним лісом, який приваблював до себе значну кількість мисливців. Постійним учасником ловів був землевласник Іван Туркул. Автор оповідає, що для ночівлі мисливці вибирали ту гору, де зараз локалізується село Старий Почаїв. 25 листопада 1197 року нібито відбулося перше чудесне явлення. Серед ночі мисливцям з'явився олень, у якого вони випустили 15 стріл, проте не змогли поцілити. Він зник і залишив по собі слід падаючої зірки, ніби вогняного шнурка між землею і небесами [28, с. 572 – 575].

17 квітня 1198 р. ті ж мисливці знову приїхали на полювання. Уві сні Туркулу з'явилася Матір Божа, яка сказала: «Ви вибрали собі це місце для нічлігу і доволі полюбили його, і Я полюбила його, бо явилася тут; і буде навіки підноситися хвала і честь до престолу Отця Небесного» [29, с. 607]. Далі мисливці спостерігали вогняний стовп, який перелітав то на сусідню гору, то знову до них. Саме тоді гору було названо Скит (так як мисливці

часто «скиталися» по ній під час полювання). А 1 травня 1203 р. Туркул звів дерев'яну каплицю на честь чудесного явлення [29, с. 610]. У ній помістили ікону Божої Матері, написану монахом Мефодієм засновником Почаївського монастиря. 29 серпня 1219 р. було закладено монастир й місце те стали називати Почаїв². В історії Н. Трипольського воно значиться як «Поча-Дѣв» – початок явлень Діви Марії [30, с. 674].

Вночі перед початком будівництва сталося два чудесних з'явлення: світло, яке перебувало на горі й спостерігалось всіма людьми, а також видіння, власне, Мефодія – каплиця перетворилася на величний монастир, подібний Афонському [31, с. 688]. Згадується, що чудес більше не відбувалось, а якщо й були, то лише в каплиці, де жив Мефодій, і їх свідком був лише він. Про все, що бачив, монах писав грецькою мовою на стінах каплиці [31, с. 689].

Монастир було добудовано у 1220 р. й освячено на свято Преображення Господнього. Першими монахами стали дванадцять будівничих: Миколай Чворович, Ієронім Воголов, Фома Озеловицький, Матвій Судоловицький, Андрій Якубовський, Станіслав Громадовський, Петро Ходчаковський, Філіп Мочегаров, Йосип Гронофінський, Юліан Оранович, Боніфацій Заркович, Олександр Гомокозий [31, с. 690]. Монастир швидко здобув славу, люди приходили до нього навіть узимку. Були випадки, коли розбійники приходили, слухали проповідь й залишалися до кінця життя у Почаєві, приймаючи постриг й виконуючи братську роботу [31, с. 691].

Ікони для монастиря писав монах Мефодій на приготованих ним дубових дошках у візантійському стилі й підписував старослов'янською мовою. Богослужбові книги, як правило, старослов'янською мовою, церковна атрибутика, потрібні для богослужіння, були принесені Мефодієм із Греції [31, с. 692].

² Сучасний Почаїв знаходиться за тричверті милі від того місця.

Дуже ретельно дотримувалася братія усіх правил проведення служб. Усю фізичну роботу виконували самі монахи. Мефодій жив окремо від інших монахів у каплиці, побудованій у 1203 р. І. Туркулом [31, с. 695].

Детально оповідається про останні роки життя Мефодія. За два роки до смерті монах перестав виходити з каплиці на монастирські роботи, а коли остаточно захворів й зліг, то звернувся до всіх ченців зі словами: «Я відходжу від цього чудесного місця, а вас залишаю тут, щоб ви були добрими свідками чудесного місця цього; для керівництва і управління самі виберіть із вас ченця, який би правив вами і вашим монастирем» [31, с. 695]. Помер він 3 червня 1228 р. у віці 137 літ, хоча у цьому рукописі йдеться про 97 років, що заперечується польсько-василіанським рукописом 1702 р., який визнається більш достовірним джерелом [31, с. 698].

Таким чином, за згідно з версією «Монастир-Скит» Н. Трильського, монастирське життя на Почаївському пагорбі започатковано від 1220 р. й пов'язане з діяльністю афонського монаха Мефодія Почаївського та землевласника Івана Туркула.

Окремим питанням, яке розглядали церковні історики – це локалізація монастиря. Автор Г. К. вважав, що на Почаївщині було три місця чернечого сподвижництва [4, с. 495]. Одне із них – це сучасна Почаївська гора, на якій знаходиться Свято-Успенська лавра, друге – на місці сучасного Свято-Духівського монастиря, який відомий під назвою Скит [3, с. 483], третє – на горі Лисій у межах сучасного села Старий Почаїв [4, с. 485].

Отже, оповідаючи про період заснування монастиря, більшість авторів опираються на перекази, які не підкріплені документальними матеріалами. Перекази, на яких ґрунтуються тексти «Лавра Почаевская», Н. Трипольського та Г.К. зводяться до двох версій: першими монахами-засновниками Почаївського монастиря були вихідці з Києво-Печерської обителі; інша доводить самотність монастиря, заснованого афонським монахом Мефодієм за підтримки місцевого землевласника. Вказано три місця розташування монастиря: на Почаївській горі, на Скиту та на горі Лисій.

2.2. Монастирське життя у XIII – XVI ст.

Період діяльності Почаївського монастиря у XIII – XVI ст. ґрунтується переважно на народних переказах. Основною подією цього періоду було явлення Матері Божої на Почаївській горі, внаслідок якого залишено відбиток її стопи, а з-під каменя забило джерело із цілющою водою. Подія була описана І. Галятовським у творі «Нове небо з новими зорями» 1665 р. та у «Гора Почаївській», виданій у 1772 р. Почаївською монастирською друкарнею. Дата події точно не встановлена і визначається як 1240 або 1261 роками. Згідно з текстами, Матір Божа у вогняному стовпі з'явилася перед місцевими монахами та селянином Іваном Босим [31, с.482 – 483].

Варто зазначити, що ця версія піддавалася сумнівам православними церковними істориками у XIX ст., зокрема й Н. Трипольським. У своїх коментарях до літопису «Монастир-Скит» він зазначав, що наявність селянина, а отже села, свідчить про обжитість краю, що заперечує можливість діяльності саме затворницького монастиря. На його думку, Іван Босий це монах Іван Божий. Автор асоціює його з особою Івана Туркула, одного із співзасновників Почаївського монастиря. На його ж думку, назва «Почаїв» походить від виразу «Поча-Дева», тобто «поча» – початок, «Дева» – Пресвята Діва Марія являла на горі чудеса. Вказує він також інший час появи Матері Божої – 1198 р. й припускає, що оголошено про цю подію віруючим монахом Мефодій у 1209 р. [28, с. 613 – 614].

На жаль, відсутність або недослідженість матеріалів, які б висвітлювали історію монастиря у цей період, не дають нам можливості повністю відтворити історію Почаївського монастиря. У тексті «Монастир-Скит» йдеться про те, що у XV ст. в монастирі засновано богословську школу і друкарню. Скит був основним серед подільських, белзьких і волинських монастирів. XVI ст. було дуже непростим для монастиря. На

нього двічі нападали, а також було три епідемії. Одного разу епідемія була настільки потужною, що зі всієї братії вижило лише п'ять монахів [31, с. 698].

У 1896 – 1898 рр. «ВСВ» опублікував серію матеріалів під назвою «Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волыни», які вказували на активний розвиток монастиря на Почаївській горі та його особливий статус серед монастирів на західноукраїнських землях. Наприклад, документ «Дипломат» від 11 лютого 1213 р. є дарчою Михайла Центера і його дружини, які надали право Почаївському монастирю на вічне володіння їхніми угіддями і доходами з них [10, с. 708 – 710]. В інших документах повідомляється, що у 1224 р. при Почаївському монастирі монахом Мефодієм було збудовано храм Святої Трійці [11, с. 943], 1225 – 1226 рр. Мефодій при монастирі влаштував бібліотеку [11, с. 944], 1253 р. на кошти Корнелія Центера в Почаївському монастирі засновали госпіталь, 1255 р. відбувалося будівництво житла для прочан на кошти Михайла і Андрія Лясот [18, с. 231], 1323 р. – будівництво каплиці Св. Трійці на кошти монахів [20, с. 477], 1440 р. було збудовано печеру Св. Миколая [12, с. 985], 1449 р. на кошти графа Потоцького будувалося житло для прочан [17, с. 200].

Документи вказують на розвиток монастирського господарства. Так, під 1299 р. згадується ткацький цех при монастирі [15, с. 82], у 1385 р. працював цех з виробництва глиняного посуду [16, с. 136].

Відповідно до змісту текстів Почаївський монастир займав визначне становище серед інших чернечих обителей та засновував нові. У 1224 р. за наказом Мефодія відбудовувався Сокальський монастир [13, с. 1161], 1226 р. – Угорницький [14, с. 17], у 1383 р. відбудовувалися інші монастирі, залежні від Почаївського [16, с. 129 – 131], 1440 р. на кошти, зібрані почаївською братією, відбудовувався Височанський монастир й споруджувалися каплиця у Тригорському монастирі та бібліотека в Шумському [17, с. 196]. У 1300 р. – проведення «соборини» (зборів ігуменів

із монастирів, залежних від Почаївського), де обговорювалися питання розподілу коштів і напрямів діяльності братії [15, с. 88].

Високий статус Почаївського монастиря відображено і в його відвідуванні князями: у 1224 р. Мстиславом Удатним [13, с. 1157 – 1158], у 1225-1226 рр. – іншими руськими князями [11, с. 944], у 1441 р. – Софією, донькою Великого князя Литовського Вітовта [12, с. 986]. У 1449 р. монастир відвідав польський король Казимир IV Ягеллончик, який зробив значну пожертву [17, с. 198]. У 1320 р. тут знаходили прихисток руські князі, які сховалися від литовського князя Гедиміна [19, с. 283 – 284].

Проте слід зауважити, що документи, опубліковані у «ВЕВ» не використовувалися дослідниками, які вивчали історію Почаївського монастиря. На що є три версії: перша – вони виявилися фальсифікованими, друга – були загублені під час вивезення монастирського архіву під час Першої світової війни, третя – з питань ідеологічних, так як у такому випадку Почаївський монастир становив би конкуренцію найдавнішому та найавторитетнішому монастиреві на українських землях – Києво-Печерській лаврі.

В офіційних джерелах вперше монастир на Почаївській горі згадується у грамотах польських королів Сигізмунда I від 1527 р. та Сигізмунда II Августа від 1557 р. [24, с. 128]. На початку XVI ст. Почаївський монастир уже був досить відомий, і на свято Успіння Богородиці у містечко стікалася значна кількість паломників. Внаслідок цього біля кам'яного храму Свято-Успенської церкви, яка знаходилася біля підніжжя Почаївської гори, була започаткована ярмарка і кременецький староста відряджав у Почаїв свого намісника для збору ярмаркового мита. Відтак на прохання шляхтича Почаєва Василя Готського король Сигізмунд I видав 20 травня 1527 р. кременецькому старості Якову Монтовтовичу грамоту, в якій приписував не надсилати свого намісника у Почаїв на ярмарку в день Успіння Богородиці та не збирати мита. У зв'язку із численними порушеннями даного указу, його було підтверджено

Сигізмундом II Августом 23 вересня 1557 р. Таким чином, саме 1527 р. є першою офіційною писемною згадкою про існування Свято-Успенського Почаївського монастиря [3, с. 482]. У ньому монастир зазначався як «древній монастир грецького обряду», який існував «з незапам'ятних часів», що свідчить про його давню історію [24, с. 128].

Зміна статусу монастиря із затворницького на спільножитний відбулася наприкінці XVI ст. Історія пов'язує це із появою в монастирі ікони Матері Божої Почаївської. Згідно з переказами, ця ікона була подарована митрополитом Неофітом, який повертався з Москви у Константинополь, у 1559 р. власниці Почаєва Анні Готській, яка проживала у маєтку Орля. Характер іконописання (південно-слов'янський) дає можливість стверджувати, що Неофіт походив із Сербії або Болгарії. Після чудесного зцілення від сліпоти брата Готської Філіпа Козинського, у 1597 р. хресним ходом ікона була перенесена у Почаївський монастир, а отримання нової святині змінило його статус [33, с. 1019]. Варто зазначити, що Анна Готська і раніше дарувала монастирю ікони. Про одну з них вказував Г.К. - ікона Успіння Богородиці 1590 р. [4, с. 490]. Разом із духовними пожертвуваннями, власниця міста пожертвувала на користь монастиря десять волок орної землі, десять кіп грошей, шість осілих із сім'ями селян, десятину з прибутків Почаєва та ліс із сінокосом [24, с. 129]. Головною умовою А. Готської було перетворення монастиря із затворницького на спільножитний у кількості восьми монахів. Ця дарча була підтверджена у 1617 р. та записана в громадянських книгах Кременецьких у 1620 р. [37, с. 598]. Саме з цього періоду і починається нова сторінка в історії Почаївського монастиря.

Отже, про ранній етап розвитку монастиря є більше свідчень, ніж про момент заснування. Н. Трипольський більш загально, кількома фактами, згадує про певні події в житті монастиря у праці «Монастир-Скит». Аналогічно до нього згадують про цей період Г. К. та автор «Лаври Почаївської». Натомість А. Хойнацьким опубліковано 53 документи, які описують події Почаївського монастиря, а також залежних від нього

монастирів. Ці документи не систематизовано й у подальшому дослідниками вони не використовувалися. Більшість сучасників вважають їх фальсифікованими.

В офіційних джерелах вперше монастир на Почаївській горі згадується у грамотах польських королів Сигізмунда I від 1527 р. та Сигізмунда II Августа від 1557 р. У ньому монастир зазначався як «древній монастир грецького обряду», який існував «з незапам'ятних часів», що свідчить про його давню історію. власницею Почаєва Анною Готською.

Зміна статусу монастиря із затворницького на спільножитний відбулася наприкінці XVI ст. і пов'язана з появою в монастирі ікони Матері Божої Почаївської, подарованої у 1559 р.

РОЗДІЛ III. ПОЧАЇВСЬКИЙ МОНАСТІР У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

3.1. Іов Почаївський: біографічні дані та його внесок у розвиток монастиря у першій половині XVII ст.

Головним описом життя Іова Почаївського є праця, написана його учнем, ігуменом Досифієм. Повідомляється, що його батьки походять зі світського роду Желізо з Покуття. У 1641 р. Іов зробив запис до поминальних книг, куди вніс тридцять три імені представників свого роду. Першим чоловічим іменем записаний Іоанн, а жіночим – Агафія. Очевидно, що саме так звали його батьків, імена яких було прийнято записувати першими [40, с. 253]. Оскільки в списку відсутні приставки на кшталт ієрей, дякон тощо, то рід Іова був не церковного, а світського звання. Про належність до певного титулу свідчить факт, що до кінця життя за ігуменом було закріплене прізвище Желізо, а це вважалося прерогативою привілейованих осіб [40, с. 254].

На десятому році життя хлопчик став послушником в Угорницькому монастирі, а у дванадцять прийняв постриг з іменем Іов. Про причини, які спонукали юнака пов'язати своє життя з релігійною практикою, автор не повідомляє. Пізніше у тому ж монастирі Іов прийняв схиму і взяв ім'я Іоанн. Будучи ігуменом Почаївського монастиря він підписував документи, зокрема заповіт Ірини Ярмолинської 1646 р., «Іеромонах Іоанн Желізо, Ігумен Почаївський, власною рукою» [39, с. 494].

У 1577 – 1604 рр. на прохання князя Констянтина-Василя Острозького преподобний Іов став ігуменом монастиря Чесного Хреста в місті Дубно [39, с. 495; 40, с. 253]. У Дубно він активно займався проповідницькою і науковою діяльністю, результатом чого стала його участь у підготовці до друку «Острозької Біблії» 1581р. [37, с. 597]. Високий духовний авторитет Іова проявився у тому, що монах був особистим духівником представників вищих верств населення, у тому числі й В.-К.Острозького [37, с. 596].

У 1604 р. Іов склав повноваження ігумена Дубенського монастиря Чесного Хреста й прибув у Почаїв. Причини такого кроку православний церковний автор пояснював бажанням монаха відійти від будь-яких проявів мирського життя, яке проявлялося під час виконанні адміністративних обов'язків. Також є версія про непорозуміння між ігуменом і князем щодо бажання останнього перевести усі монастирі у статус спільножитніх. З огляду на поширення ідей реформації та контрреформації висувається версія про складні стосунки Іова з католиками і протестантами [4, с. 499]. Проте ці версії видаються не вповні правомірними, оскільки у Почаївському монастирі вповні розкрилися духовні й організаторські таланти преподобного Іова.

Практично вся історія Почаївського монастиря першої половини XVII ст. досліджена через призму діяльності преподобного Іова Почаївського. Після його прибуття в Почаїв «подвижники почаївські відчули в прибульцеві незвичайну моральну силу та одноголосно вибрали його своїм ігуменом» [4, с. 499]. Під керівництвом новообраного ігумена монастир перебудовувався із пустинножитнього у спільножитній. Згодом розпочалася побудова кам'яного храму на Почаївській горі над стопою Матері Божої Почаївської, забезпечення монастиря фондушовими записами та збільшення у ньому братії. Розвивалася господарська діяльність монастиря. На землях, належних монастирю, було закладено колодязі, ставки, городи. Ігумен дбав про захист майна від зловмисників [4, с. 499].

Будівництво Свято-Троїцького храму на Почаївській горі було здійснено завдяки пожертвам землевласників із с. Бережці Кременецького повіту Федора та Єви Домашевських, які крім цього надали значні кошти на утримання храму та заповіли поховати себе в ньому. Син їх, Василь Домашевський, також заповідав монастирю значну суму та просив про своє поховання у цьому ж храмі [6, с. 526; 37, с. 598 – 599]. Окрім Свято-Троїцького храму, на території монастиря знаходилося ще шість дерев'яних церков [6, с. 529].

Варто зазначити, що пр. Іов Почаївський турбувався не тільки про розбудову Почаївського монастиря, а й про створення нових, які мали стати осередками духовного життя на території українських земель. Завдяки його впливу, землевласниця Ірина Ярмолинська у 1646 р. заповіла заснувати монастир Іоанна Милостивого у Загайцях (тепер с. В. Загайці Шумського р-ну). Саме із Почаївського монастиря у Загаєцький і були прислані перші монахи [37, с. 600].

Значний внесок у розбудову Почаївського монастиря у першій половині XVII ст. зробили відомі князівські та шляхетські роди Малинських, Пузинів, Сташкевичів, Куликовських, Ушковських, Долинських, Жабокрицьких, Ясногорських та ін., які давали щедрі пожертвування на його користь [6, с. 529]. Пожертви склали «урожденная пани Куликовская, Анна Александровна Добрынская вь 1640 г., Ивань Жабокритскій вь 1648 г., Юрий Пузинь вь 1649 г.» [37, с. 598].

Авторитет Почаївського монастиря й особисто пр. Іова Почаївського проявився у його участі в церковному соборі у Києві 1628 р. щодо справи Мелетія Смотрицького, який підтримав унію. Основним рішенням собору було збереження всіх його учасників у Православній церкві, у чому всі і підписалися, у тому числі й ігумен Почаївського монастиря [6, с. 526; 37, с. 603].

Активно здійснював пр. Іов Почаївський проповідницьку діяльність. У бібліотеці Почаївської лаври зберігся рукописний збірник під назвою «Книга блаженного Іова Почаевского, власною рукою его писанная». Цей збірник складається із особистісних повчань, статей та виписок з книг «Святого Письма», творів ієрархів східних православних церков та творів давньоруських перекладів та оригінальних творів. У ньому 123 аркуші, хоча в початковому варіанті він мав не менше 901 аркуша [4, с. 499]. В описі майна Почаївського монастиря 1714 р. згадується рукопис Пр. Іова Почаївського польською мовою «Zywot Pana Jezusa» [4, с. 500].

Прибувши у Почаїв, пр. Іов Почаївський уже застав там друкарню, яка була заснована, очевидно, Анною Гойською. З благословення настоятеля монастиря в почаївській друкарні побачила світ книга Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало богословія», «видрукована в монастирі Почаївському в маєтності його милості пана Андрія Фірлея року 1618, місяця березня 12 дня» [37, с. 601]. У цій же друкарні виходили в світ архієрейські послання, проскомідійні та інші листи [24, с. 132].

У лаврі в ХІХ ст. зберігалось багато богослужбових книг з дарчими надписами різних козацьких старшин Війська Запорозького, що свідчить про тісні зносини монастиря із козацтвом у той період часу [6, с. 528 – 529].

Проблематичні відносини Почаївського монастиря із навколишніми землевласниками, перш за все, із спадкоємцем покійної Анни Готської, її племінником Андрієм Фірлеєм, каштеляном белзьким, а пізніше воєводою сандомирським, також стали предметом повідомлень у «ВСВ». Прагнучи повернути землеволодіння, подаровані Анною Готською монастирю, він висуває різні обвинувачення і претенції, що завершується грабіжницьким набігом 10 червня 1623 р., під час якого було викрадено значну частину церковної атрибутики, зокрема й ікону Матері Божої Почаївської. З ініціативи ігумена Іова протистояння між монастирем та А. Фірлеєм вирішувалося у правовому полі польської держави. Між монастирем і землевласником точилися судові процеси, які проходили у Кременці та Луцьку [24, с. 131]. Повернута монастирська святиня була лише у 1641 р. Остаточо судовий процес було закінчено у 1647 р. рішенням Люблінського суду на користь монастиря [6, с. 532].

Визначне місце у житті пр. Іова займало подвижницьке чернече служіння, коли на тижні усамітнювався у печерці на горі, де проводив час у молитвах. У 1651 р. Іову виповнилося більше ста років. 28 жовтня того року він помер й був похований у своїй печерці. Через сім літ його мощі були відкриті Київським митрополитом Діонісієм Балабаном. 28 серпня 1659 р. пр.

Іов був канонізований [24, с. 133 – 134]. Почаївський монастир отримав свого першого святого.

Активну роль відігравав Почаївський монастир у подіях національно-визвольної війни 1648 – 1657 рр. Передусім, він став надійним прихистком для осіб православного віросповідання, які переслідувалися польською владою. Серед них окремо виділяється особа Івана Жабокрицького, який після Берестецької битви 1651 р. знаходився під захистом монастиря з усією родиною на його забезпеченні. Очевидно, це сталося незадовго до смерті Іова Почаївського.

Дослідники зазначають, що пр. Іов Почаївський за час свого настоятельства заклав потужні духовні норми життя в монастирі, розвинув його як фінансовий і господарський осередок на Волині [37, с. 604].

Отже, всі дослідники вважають період керівництва Іова новим етапом в історії монастиря. Найбільш широко його особу дослідив А. Хойнацький, який опублікував інформацію про походження ігумена, також наводив різні факти з біографії та діяльності Іова в інших працях. Згадував про нього і Г. К., як про особу, яка своїм впливом на монастир надовго вказала його спосіб існування. Саме тривалість часу, протягом якого Іов був ігуменом, дозволяє описувати всі процеси, що відбувалися у монастирі, через призму його діяльності.

3.2. Боротьба за збереження православного статусу монастиря у другій половині XVII – на початку XVIII ст.

Головна тематика історичних праць про події кінця XVII – початку XVIII ст., це взаємовідносини із уніатами та обставини переходу Почаївського монастиря в унію. На зламі XVII–XVIII ст. Унійна церква закріпилася на Правобережжі. У період 1691 – 1703 рр. усі православні єпархії на українській території Речі Посполитої приєдналися до унії: Перемишльській (1691 р.), Львівська (1700 р.), Луцька (1702 р.), подільська частина Львівської єпархії (1703 р.). У 1708 р. до Унійної церкви приєдналося Львівське

братство. Щоб не повторити помилок Берестейського собору, церковники обережно підготували вірян, тому перехід великих територій пройшов досить спокійно. Так само все відбулося і в Білорусі [41, с. 339].

У 1702 р. була утворена Луцько-Острозька єпархія, до якої входили землі Почаєва. Попри стрімке поширення унії, Почаївський монастир залишався православним й отримав від тодішнього короля Августа II (1697-1706 рр.) окрему грамоту (1700 р.), що підтверджувала права та привілеї на даровані маєтки Почаївської обителі. Отримати цю грамоту допомогли Діонісій Жабокрицький (тодішній єпископ Руської Унійної церкви), Йосип Саєвич (ігумен Почаївського монастиря) та Сильвестр Тройцевич, ігумен Белзького монастиря. Вони попросили помочі в Любіма Судейкіна, російського представника у Варшаві. Поки Й. Саєвич був у Варшаві, він виклопотав у короля ще одну грамоту. Вона звільняла Почаїв від постою військ та податків. Фактично, це була обіцянка королівського захисту від примусового переходу в унію. Цей папірець від 9 червня 1701 року ігумен Никодим Лозинський заніс до гродських книг разом з іншими документами, що підтверджували, що монастирю належить земля [42, с. 498–502.].

Слід зазначити, що релігійні трансформації у Київській митрополії відбувалися на тлі суспільно-політичної й економічної кризи Речі Посполитої, спричиненої Північною війною (1700–1721 рр.). У 1704 р. шведські війська зайняли Львів й обклали місто та довколишні села, містечка контрибуцією. Суми були значними, оскільки відомо, що Почаївський монастир не міг сплатити вказаний податок. За цих обставин ігумен монастиря Й. Саєвич таємно вивіз Почаївську чудотворну ікону та інші цінності на Чернігівщину, що була під владою Росії [43, с. 212]. Монастирська казна та цінності були віддані на зберігання гетьману І. Мазепі. Сам Й. Саєвич та кілька монахів, які його супроводжували, оселилися у двох Козелецьких монастирях [44, с. 890]. Згодом Й. Саєвич став настоятелем Козелецького Георгіївського монастиря. Його призначення було

підтверджено 17 червня 1709 р. універсалом гетьмана Івана Скоропадського [43, с. 212].

Тим часом за відсутності втікача-ігумена Й. Саєвича було призначено ігуменом Почаївського монастиря Антонія Максимовича [43, с. 217]. У 1706 р. Й. Саєвич повернувся і повторно очолив монастир [43, с. 219]. Щоб не допустити переходу братії в унію Й. Саєвич намагався підпорядкувати монастир Православній російській церкві, витребувавши ставропігію. 12 березня 1710 р. ігумен отримав грамоту на ставропігію. У науковій літературі є посилання на чернетку ставропігійної грамоти від 25 лютого 1710 р. До неї було додано розпорядження російському послу в Варшаві, який мав сприяти збереженню православ'я у Почаївському монастирі [43, с. 219].

У грамоті також зазначалося, що у разі переходу братії в Унійну церкву Й. Саєвич мав покинути Почаїв, прихопивши чудотворну ікону та інші цінності монастиря. Місцем його нового осідку та частини незгідних з унією монахів було визначено Козелецькі монастирі на Чернігівщині. Згодом цей запасний варіант довелося Й. Саєвичу реалізувати. Невдача Прутського походу московитян фактично підірвала російський вплив у польській державі й ігумену довелося покинути Почаївський монастир [43, с. 220–221].

Важливим питанням історіографічного аналізу XIX – XX ст. залишалася дата прийняття унії братією Почаївського монастиря та його включення у структуру Унійної церкви. Як правило, історики світські та церковні посилалися на «Сказания о Почаевской Лавре» архимандрита Амвросія Потоцького. Автор виносив вердикт, що «справа ця по суті темна й мала залишитися у мороці невідомості» [45, с. 50].

Дата прийняття унії почаївською братією цікавила також церковних істориків Амвросія, А. Хойнацького, І. Огієнка та інших дослідників. Як правило, вони зауважували відсутність спеціального документу, який би фіксував цю подію. Аналогом служив указ імператора Миколи I від 1831 р., згідно з яким монастир, його майно і фінанси передавалися у власність РПЦ. Вони зазначали, що у лаврських архівах та інших письмових джерелах

відсутні будь які документи про перехід православного монастиря в унію. На думку російських істориків Почаївського монастиря, зміна конфесійної підлеглості монастиря відбулася вирогідно у період 1716 – 1726 рр., коли православним ігуменом монастиря був Гедеон Левицький. Проте така версія не мала підтвердження в жодних документах. І. Дубилко у своїй роботі подав список усіх монастирських настоятелів: від преподобного Іова – до Гедеона Левицького.

Церковні православні історики XIX – XX ст. притримувалися думки, що Почаївський монастир перейшов у підпорядкування василіан у 1720 – 1721 рр. Як це конкретно сталося, не відомо, так як відповідних документів не збереглося. Як зазначив один із дослідників, «справа ця, по суті, темна і повинна була залишитися у мороці невідомості» [45, с. 135]. Більшість цих дослідників обґрунтовували думку, що це було просте проголошення нового статусу монастиря супроти волі більшості ченців з призначенням на управлінські пости осіб із числа прихильників унії [46, с. 5]. Основний зміст дослідницьких матеріалів присвячений оцінці діяльності василіан у монастирі у XVIII – на початку XIX ст., причому частина праць намагалася здійснити критичний аналіз подій та явищ даного періоду часу.

У сучасній українській історіографії датування прийняття унії Почаївським монастирем має дві точки зору. Частина науковців називають 1712 р. Про це пише В. Собчук, наполягаючи, що у «...1712 р. монастир визнав унію православної церкви з католицькою і став складовою василіанського ордену» [47, с. 119]. Автор посилається на В. Левицького³, який, який обґрунтовував період переходу монастиря в унію у 1712-1714 рр. у спеціальній статті. Аналогічної думки дотримувався І. Тилявський, використовуючи документи під час аналізу перебігу подій того часу.

³ Василь Левицький написав ґрунтовну роботу з історії Почаївського монастиря у XVI-XVIII ст., у 1916 р. частина роботи В. Левицького була опублікована [43].

До кінця XVII ст. практично всі монастирі Волині перейшли в унійне віросповідання. Одним із вирішальним факторів, який призвів до зміни конфесійної належності, стало приписання монастирів до архієрейських кафедр, на які у цей час були уже поставлені унійні єпископи. На початку XVIII ст. перехід православних в унію мав незворотній характер, що сприяло утвердженню УЦ на теренах Правобережжя. Монастирі масово підтримували унію. Як правило, це були православні монастирі, які потребували реорганізації та відновлення. Відомо, що у 1600 р. одним з перших в юрисдикцію УЦ увійшов Сатанівський монастир на Поділлі. Проте монахи ЧСВВ заселилися туди лише у 1707 р., коли православних там не було. Наприклад, у 1708 р. василіанським монастирем став Маліївський та інші монастирі [48, с. 24].

Аналогічні процеси відбувались на території Волині. Станом на 1710 р. майже усі монастирі цього регіону прийняли унію. Поза уійними процесами залишився лише Почаївський та два менші монастирі – Загаєцький та Страклівський, що адміністративно до нього належали [49, с. 28–32]. Відтак входження Почаївського монастиря у юрисдикційне підпорядкування УЦ було типовим явищем того часу. Та увага, яку православні церковні історики приділяли даті його підпорядкування, пояснюється місцем та значенням обителі у структурі РПЦ. На тлі скасування Берестейської унії та ліквідації Греко-уніатської церкви у 1839 р. Почаївська лавра російською імперською владою мислилась «форпост православ'я» на Волині.

Науковий аналіз документів, пов'язаних із переходом Почаївського монастиря, подав І. Тилявський. Він залучив до наукового обігу низку документів, які уможливили реконструкцію подій того часу. Це, зокрема, лист почаївського ігумена о. Арсенія Кучаровського до Варлама Шептицького, єпископа Львівського від 29 травня 1712 р.; лист єпископа Львівського до Варшавського нунція від 23 червня 1712 р., лист Варшавського нунція про зміст листа єпископа Львівського до Конгрегації поширення віри від 29 червня 1712 р., лист почаївського ігумена і його

монахів до Конгрегації поширення віри від 23 липня 1712 р. [50, с. 234]. Свою працю вчений видрукував у Римі у 1963 р. Проте в радянській історіографії вона не посіла належного місця. Як правило, історики того часу послуговувалися стереотипами й проводили думку про насильницьке насадження унії почаївській братії. Зокрема радянські науковці замовчували лист ігумена Почаївського монастиря до Конгрегації поширення віри від 23 липня 1712 р., в якому очільник обителі звертався з проханням про зміну її юрисдикційного підпорядкування на користь Святого Престолу: «... Наш Почаївський монастир заснований паном Домашевським коло ста літ тому. Волею фундатора був він прилучений до Церкви Константинопольської, уставу ставропігійального, а згодом за різних воєнних лихоліть підчинений під Архієпископа Московського, якого ми за одноголосним рішенням цілої братії покинули, вважаючи це підчинення за справу для нас шкідливу. Тому як залежали ми колись від Константинопольського патріарха хочемо тепер залежати від Найвищого Архієрея. Отак пильно просимо, щоб прилучено було нас до Збору всіх монастирів Правила св. Василя Великого існуючого на землях Львівській, Галицькій та Кам'янця Подільського, що його засновано минулого року під опікою єпископа Львівського Шептицького, бо цей Збір є найблищим до наших чернечих правил та дисципліни...» [51, с. 83–87].

Зауважимо, що територіально Почаївський монастир належав до єпархії Луцької, проте ченці просили підпорядкувати монастир владиці Львівському. У листі від 23 липня 1712 р., вони зазначали, що визнають юрисдикцію не єпископа Холмського і Луцького Йосифа Шумлянського, а унійного єпископа Львівського Варлаама Шептицького. Справа в тім, що єпископ Луцький Д. Жабокрицький прийняв унію у 1702 р. Після Полтавської битви, у 1709 р. він був заарештований нібито за зв'язок зі шведами і згодом висланий до Москви. Єпископом Луцьким було призначено православного Йосифа Шумлянського, якого польський король Август II не визнав й не дав зайняти єпархію [43, с. 219]. Оскільки єпископ Д.

Жабокрицький перебував в ув'язненні (помер у 1715 р.), унійна єпархія Луцька була передана адміністратору в тимчасове управління єпископу Холмському, який управляв також і Холмською єпархією [52].

Прохання почаївських монахів було розглянуто на засіданнях Конгрегації поширення віри 2 серпня та 12 вересня 1712 р. На першому засіданні ватиканські управлінці розглянули листа єпископа Львівського та реляцію Варшавського нунція. На другому засіданні розглядали лист почаївського ігумена від 23 липня 1712 р., вказуючи на підстави, чому єпископ Луцький не був їхнім ординарієм [51, с. 86].

2 серпня 1712 р. Варшавському нунцію Тромбетті Конгрегація поширення віри надіслано відповідні інструкції щодо процедури переходу почаївських монахів до унії. Нунцію було надіслано справу про визнання унії Львівським Ставропігiальним Братством від 23 червня 1708 р. Свого часу Братство звернулося до Святого Престолу з аналогічним проханням, яке 5 квітня 1709 р. набуло юридичної сили [53, с. 63–65].

Проте, в Римі справедливо вважали, що Почаївський монастир займав у православ'ї більш вагоме і його вплив на віруючих був більш потужнішим, ніж Львівського братства. Тому намагалися упередити опозиційність єпископ Луцького. Тому в Конгрегації поширення віри вирішили з метою уникнення можливого конфлікту між монахами обителі та єпископом Луцьким підпорядкувати Почаївський монастир безпосередньо Святому Престолу [53, с. 63–65]. Таким чином, у Конгрегації не вирішили питання територіальної юрисдикції Почаївського монастиря, але надали Варшавському нунцію повноваження прийняти почаївських монахів в унію.

У вересні 1712 р. Конгрегацією поширення віри повідомила нунція «про донесену тими ченцями справу» та зобов'язала посадовця «іменем його Святости і Священної Конгрегації нехай він прийме і допустить їх до ісповіді віри, відповідно до інструкції даної йому...» [53, с. 65–67].

Вартий уваги дослідників також документ від 1714 р., в якому Почаївська обитель зазначена серед унійних монастирів – платників податку

(гіберна). Таким чином у 1714 р., Почаївський монастир перебував у юрисдикції УЦ. Згідно з документом, монастирю сплачував 280 злотих, а пільгова знижка становила 30 злотих [54, с. 33].

Таким чином, документи підтверджують юрисдикційне підпорядкування Почаївського монастиря УЦ у період 1812 – 1814 рр.

У серпні 1713 р. Луцьку кафедру очолив унійний єпископ Йосиф Виговський, проте, А. Хойнацький подає ці події під 1712 р. [55; 42, с. 82]. Відомо, що у червні 1714 р. єпископ Луцький Йосиф відвідав Почаївський монастир, що вказує на територіальну належність обителі Луцькій єпархії. Під час візиту ігуменом монастиря було призначено Пахомія Заблоцького [56, арк. 3]. Від єпископа монахи отримали дозвіл на будівництво нової каплиці св. Великомучениці Варвари [42, с. 82]. Під час візитації єпископа було складено докладний опис монастирського майна [56, арк. 3–4]. З цього приводу В. Левицький писав, що візитація Почаївського монастиря в червні 1714 р. унійним єпископом Луцьким і була офіційним прийняттям Почаївського монастиря під свою владу [43, с. 233].

Таким чином, період керівництва Іова новим етапом в історії монастиря. У період його ігуменства Мочаївський монастир набув статусу спільно житнього, а його фінансове становище забезпечували фондушеві надходження православних магнатів та шляхти, які активно залучав Іов Желізо. Найбільш широко його діяльність висвітлив А. Хойнацький, який опублікував родовід ігумена та факти його біографії та Г.К, який зосередив увагу на новаціях, запроваджених у монастирі Іовом Желізо. Історія монастиря цього періоду показано через призму діяльності ігумена.

Перехід в унію почаївських ченців не супроводжувався спеціальним документом, який фіксував вихід монастиря з під юрисдикції Православної церкви і підпорядкування УЦ. Пошуки спеціального документу російською історіографією швидше сприймаються як ідеологічна маніпуляція, яка використовувалася імперською владою для дискредитації внеску ЧСВВ у розбудову та зміцнення Почаївського монастиря. Досліджені документи

свідчать, що зміна юрисдикційного статусу Почаївського монастиря – це кількарічний процес, який щонайменше тривав у період 1812 – 1814 рр. Боротьба за кафедри між православними та унійними єпископами на тлі протистояння Російської імперії із Річчю Посполитою, Швецією та іншими державами вимагала зваженого рішення з боку Святого Престолу щодо переходу в унію насельників та територіальної належності Почаївського монастиря. Дискусія щодо його територіальної належності була вирішена користь Луцької єпархії.

РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ПОЧАЇВСЬКОГО МОНАСТИРЯ В УНІЙНИЙ ПЕРІОД

4.1. Релігійне та соціально-економічне становище обителі

Усі дослідники сходяться на думці, що на початках ченці дотримувалися східного обряду та стилю життя. З утвердженням василіан, вони запроваджують греко-католицьке управління, змінюють порядок постів, а деякі традиційні відмінюють, а з 1757 р. переходять повністю на греко-католицький стиль богослужіння [57, с. 135 – 136]. Почаївський монастир з моменту переходу на греко-католицизм став резиденцією прото-архімандрита василіанського ордену, тому в ньому, як ні в жодному іншому монастирі Волині, була велика кількість поляків-католиків, що могло перетворити його на осередок католицизму [46, с. 6]. Разом з тим, Г. К. у праці «Историческое и общественное значение Почаевской лавры» зазначає, що уявлення про фанатизм василіан у Почаївському монастирі дуже перебільшене, що зумовлено загальним враженням від діяльності цього чернечого ордену. Факти фанатизму були у своїй більшості винятком із правил, і притаманні в основному для польських ченців-католиків [7, с. 605]. Навпаки, вони зробили досить багато для зміцнення самобутності Почаївського монастиря на традиціях минулого. На підтвердження даної думки він наводить наступні аргументи: визнання та прославлення Ікони Матері Божої Почаївської та Стопи Матері Божої, прагнення канонізувати в католицькому світі особи Пр. Іова Почаївського; складення першої змістовної історії Почаївського монастиря, надрукованої в 1742 р.; збереження портретів православних фундаторів монастиря та багатьох давніх православних ікон [6, с. 561 – 564].

Збереження православних традицій було відображено у назві «схизмати», якої удостоїлися почаївські монахи від інших василіан [7, с. 600].

Феодосій Рудницький, перший греко-католицький настоятель, не брив бороди, носив православну рясу та підписувався не суперіором, а ігуменом [24, с. 135]. У 1739 р., перебуваючи в сані єпископа луцького та острозького,

він видав грамоту Ієроніму, тимчасовому настоятелю монастиря, у якому закликав його жити відповідно до древніх монастирських правил. Подібну позицію займав і ігумен кінця XVIII ст. Роговський. Та і луцький єпископ Кохановський, який оселився у монастирі 1808 р., демонстрував свою прихильність до православ'я [7, с.601 – 602; 24, с. 136].

Монах Валеріан зазначає цікаву особливість: греко-католицьке духовенство на Волині мало набагато тісніші стосунки із католицьким, ніж на Галичині, що часто призводило до його прямого переходу в католицизм [22, с. 647].

Вагому роль у житті монастиря відігравала друкарня при ньому, відкрита завдяки клопотанню Рудницького 1732 р., відповідно до грамоти короля Августа II, яка дозволяла «відновити» давню почаївську друкарню [7, с. 604].

Книги в ній друкувалися церковнослов'янські, греко-католицькі та слов'яно-руські з різних галузей знань. Вони поширювалися по території Польщі та Росії. На початку XIX ст. у монастирі було облаштовано літографію для друку картин та тиснення ікон [8, с. 624].

У 1784 р. Почаївський монастир увійшов у стосунки зі стародубськими розкольниками та викликав із Климівського посаду старообрядця Василя Желізняка, придбав від нього зразки старовірних книг та розпочав їх масовий друк [24, с. 137].

При монастирі була влаштована особлива школа для виховання послушників, а пізніше – окружне училище другого розряду, у якому навчання велося польською мовою та у польському дусі [24, с. 136]. Попри ідеологічний характер виховання та навчання у даних навчальних закладах, це сформувало високий рівень освіченості серед ченців, які активно працювали у монастирській бібліотеці, підвищували рівень своїх знань самоосвітою та володіли багатьма іноземними мовами. Про це свідчить монастирська бібліотека, яка на момент її передачі Кременецькому ліцею становила 2000 книг на іноземній мові та 2400 книг на польській мові [8,

с. 625]. Володіли монахи і своїми особистими бібліотеками. Так, у 1832 р. при перегляді речей, залишених кількома монахами-василіанами, виявили близько 600 книг, причому польською, латинською, грецькою, руською та німецькою мовами з різних галузей науки. [8, с. 626].

Василіанами при монастирі було закладене досить потужне господарство. Станом на поч. ХІХ ст. при ньому знаходилися винокурні, пивоварні, медоварні, сади, орні землі, велика кількість худоби [25, с. 165].

Отже, дослідники, серед яких Г. К., стверджують, що Почаївські василіани вирізнялися серед інших членів ордену. Про це також згадується у статтях «Лавра Почаївська» та «Із спогадів колишнього послушника...». Але вони не пояснюють причин такої поведінки братії. Тому можемо припускати, що причиною цього не бажання перейти в унію, а необхідність захистити себе від тиску з боку противників православ'я.

4.2. Внесок М. Потоцького у зміцнення авторитету Почаївського монастиря.

Неймовірне піднесення Почаївського монастиря розпочалося в другій половині ХVІІІ ст. та пов'язане з особою графа Миколи Потоцького. Сам будучи католиком, він став активним фундатором греко-католицького монастиря, змінюючи і його вигляд, і статус. Усі дослідники цю прив'язаність пояснюють чудесним порятунком графського кучера, який вижив після спроби Потоцького його вбити.

Ченці-василіани визнали всі святині монастиря, які вони отримали в спадок від православних. Маючи в особі М. Потоцького щедрого фундатора, вони отримали можливість зміцнити авторитет як монастиря, так і святинь у католицькому світі, що і мало наслідком канонізацію (коронацію) ікони Матері Божої Почаївської. Офіційно обряд коронації ікон було запроваджено при Папі Римському Урбані VІІІ завдяки графу Александру Сфорціо Паллавічіні, який у 1630 р. вклав значну суму на зберігання у Римі з умовою використання відсотків на виготовлення золотих корон [33, с. 1019].

Сама ідея коронації ікони належить М. Потоцькому, який з 1752 р. почав виношувати відповідні задуми. Про дане бажання відомо із його листа від 1764 р. генерал-протоархімандриту василіан і суперіору Почаївського монастиря Іпатію Белінському [33, с. 1020]. Цю ідею підтримали і самі ченці Почаєва, що розуміли, які вигоди вони можуть мати від такої події. Папа Римський довгий період часу не давав офіційної відповіді на прохання зацікавленої сторони. Але у 1770 р. у Почаїв прибуває екзарх київської, луцької та острозької митрополії єпископ Сильвестр Лубенський-Рудницький. Попередньо він оголошує послання про прибуття у Почаїв всіх, хто був свідком чудес та зцілень, явлених від ікони Матері Божої Почаївської.

Особисто Рудницьким були відібрані всі факти, які підтверджували цілющість ікони, та у 1771 р. акт дізнань про чудеса був відправлений в Рим. [33, с. 1021]. У травні 1773 р. коронування ікони було дозволено ватиканським капітулом, крім того, Папа Римський Климент XIV видав буллу, за якою всі особи, які прибудуть на урочистий обряд коронації та, покаявшись, прикладуться до святих таїнств, отримують індульгенцію [33, с. 1021].

Підготовка до дійства була масштабною. Греко-католицькі єпископи отримали розпорядження повідомити мирян про цю подію, а настоятелі монастирів – привести на церемонію половину ченців [34, с. 1068]. На процес церемонії прибуло близько ста тисяч паломників та близько тисячі представників духовенства. За королівським розпорядженням, були присутні військові підрозділи [34, с. 1074]. У зв'язку із будівництвом Свято-Успенського собору для коронаційного процесу на схід від монастиря збудували новий храм – сучасну церкву Різдва Богородиці [34, с. 1070].

Урочистості розпочалися 5 вересня 1773 р. [35, с. 1103]. Сам обряд коронації розпочався 7 вересня та відбувався у новозбудованому храмі, куди хресним ходом, який очолювало місцеве братство Св. Великомучениці Варвари, перенесли ікону [35, с. 1105]. Сам процес коронації здійснив

єпископ луцький та острозький Сильвестр Рудницький з дозволу папи Римського [35, с. 1107]. Це все супроводжувалося урочистостями: спорудженням вітальних арок від монастиря до місця коронації, салютами військових та здійсненням сповіді паломників (24 тис. греко-католиків та 9300 католиків). Усі урочистості були закінчені 15 вересня 1773 р. [35, с. 1111]. Ікона Матері Божої Почаївської була офіційно канонізована і в католицькій церкві, що значно підносило статус самого монастиря.

Варто зазначити, що М. Потоцький активно намагався домогтися канонізації в Римо-католицькій церкві Іова Почаївського [35, с. 1113].

У 1771 р. з ініціативи та на кошти М. Потоцького відбулося закладення Свято-Успенського храму на Почаївській горі. Будівництво тривало до 1782 р. не лише за кошти графа, а й під його контролем. Воно здійснювалося архітекторами Г. Гофманом, К. Кульчинським та Полієвським. Розташування храму було сплановано так, щоб Стопа Матері Божої вмістилася в самому храмі. Крім Успенського, було збудовано «печерний» храм та інші споруди у функції контрфорсів. Урочисте освячення новозбудованих храмів для тимчасового богослужіння відбулося у 1780 р. суперіором монастиря Ієронімом Калитинським, а повне освячення – у 1822 р. екзархом митрополії римо-католицьких церков Іаковом Окелло-Мартусевичем.

Самого М. Потоцького за заслуги перед монастирем було поховано біля західної стіни в храмі, попередньо забальзамувавши його тіло [24, с. 137 – 139].

У 1820 р. розпочалося будівництво архієрейського будинку [22, с. 651].

Г.К., підсумовуючи греко-католицький період, зазначав, що саме наприкінці XVIII ст. Почаївський монастир, завдяки діяльності василіан, зумів перетворитися на один із найпотужніших монастирів Волині та Галичини [8, с. 623].

Отже, дослідники відзначають значний внесок М. Потоцького. В. Туркевич подав докладний опис процесу підготовки та проведення коронації. «Лавра Почаївська» згадує про закладення нового Свято-Успенського храму і говорить про те, що уніати сподівалися, що це стане ключовим аргументом у випадку повернення його в православ'я. З опрацьованих джерел бачимо, що саме пропольська діяльність призвела до зміни конфесійної належності монастиря. Згадують про це В. Туркевич, автор «Лаври Почаївської». Г. К. стверджував позитивну роль василіан, піднесення монастиря за їх керівництва.

4.3. Освітня діяльність почаївських василіан (XVIII ст. – 1831 р.).

До XVIII ст. найбільш поширеними закладами освіти для православного населення Речі Посполитої були парафіяльні або дяківські школи, що існували при парафіях та фінансувалися коштом громади і церковних братств. На території Правобережжя функціонували міські братські школи, рівень викладання у яких був вищим, ніж у сільських парафіяльних [58, с. 19– 21]. Значний вплив на розвиток освіти на той час мали чернечі ордени, які акумулювали у своєму середовищі наукові знання та освітні методики. Серед них особливе місце належало католицькому ордену єзуїтів та ЧСВВ. Ці два ордени мали вагомий внесок у розвитку шкільництва та заклали підвалини вищої освіти, впливаючи таким чином на релігійно-духовне, культурне й громадсько-політичне життя українських земель [59].

Освітньо-просвітницька діяльність василіан була започаткована у середині XVII ст., проте до 70-х рр. XVIII ст. їхні школи були зосереджені переважно на підготовці церковних кадрів. Такі школи діяли в дієцезіальних семінаріях, які виникли на базі старих соборних шкіл. Також при великих монастирях діяли навчальні класи для послушників, що готувалися прийняти постриг (новіціїв) [41, с. 342].

Освітня система на Правобережжі зазнала кардинальних змін в останній третині XVIII ст. У 1773 р. папа Климент XIV заборонив діяльність ордену єзуїтів⁴. Відтак василіани перебрали на себе опіку колишніх єзуїтських шкіл та гімназій [60]. ЧСВВ стали єдиним чернечим осередком, який зосередив у своїх руках церковну владу, культурно-освітні функції та друкарство, що уможливило їх монополію на поширення релігійної, світської й наукової літератури. Відтак отці-василіани спричинилися до розвитку церковної освіти, культури та шкільництва на українських землях [61, с. 20].

У 1773 р. Комісією народної освіти була започаткована реформа, яка вплинула на реорганізацію шкільництва василіан. Початково вони розпочали навчання у Барі, Острозі та Овручі. Згодом до василіан перейшли школи в Бересті, Брацлаві, Вільні, Вінниці, Володимирі, Гродному, Дубні, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Каневі, Кременці, Любарі, Умані, Шаргороді та інших містах [62, с. 172]. Василіани в організації навчання перейняли досвід єзуїтів. Це стосувалося внутрішнього розпорядку, навчальної програми, методки викладання, підручників і, навіть, побудови стосунків між викладачами та учнями [63, с. 155–156]. Школи були двох рівнів – трикласні (з класами поезики і риторики) і шестикласні (з класом філософії) [58, с.19–21].

Принагідно зазначимо, що чин василіан також був реорганізований за єзуїтським зразком з централізованою організацією, ґрунтовною

⁴ Для Речі Посполитої це загрожувало обернутися крахом шкільництва, бо власне в руках єзуїтів майже повністю зосереджувалася його мережа. У жовтні 1773 р. за ухвалою сейму виникла нова інституція – Комісія Народної Освіти. Було вироблено нову освітню програму, що опералась на утилітаризм, характерний для просвітницької ідеології, adeptами якої були члени Комісії. На конкретному рівні це, зокрема, знайшло вияв у тому, що різко зменшувався обсяг занять з латини, натомість впроваджувалися, окрім польської (в Україні також – церковнослов'янської), нові європейські мови – німецька, англійська, французька та італійська. Водночас до програм вводилися не практиковані єзуїтами природничоматематичні науки, а як окремі дисципліни мали вивчатися історія та право [64, с. 344].

гуманістичною, філософською та богословською освітою кліру [63, с. 155–156].

Закономірно, що центром культурно-освітньої діяльності ЧСВВ на території Волині став Почаївський монастир як один з найпотужніших духовних центрів Волині. Тут з XVIII ст. ченці займалися навчанням та вихованням юнаків, готуючи їх не лише до духовного, але й світського життя. Почаївський монастир мав фінансовий ресурс для заснування і утримання шкіл, славився високим освітнім рівнем ченців та священників, на яких покладалися не лише контролюючі, а й викладацькі обов'язки [62, с. 170].

На початку XVIII ст. тут діяла школа для новіціїв, в якій навчання тривало більше року. Школярі вивчали риторику та філософію – базові предмети для оволодіння мистецтвом проповіді. Чисельність таких слухачів коливалася від одного до двох десятків осіб [41, с. 342]. В описі Почаївського монастиря від 17 вересня 1736 р., згадано приміщення, де знаходився новіціат і вказано, що учителями новіціату були самі законники [47, с. 120].

Вперше про почаївські навчальні заклади згадано у протоколах візитації за 1775 р. В цьому документі, що датовано 10 лютого 1788 р., згадано про шкільні науки в Почаївському монастирі. У російський період, коли монастир став структурною одиницею РПЦ, православні вели ретельний облік отриманого майна й з'ясовували усі напрями діяльності василіан. Тому у XIX ст. до цього документу було складено коментар, у заголовку якого зазначено: «О состоянии Монастыря Почаевского в Провинции Польской, и о фундашахъ его не так достаточныхъ, какъ въ глазахъ Людей приставившихся. Монастирь сей требуетъ на содержаніе Новиціата то есть приготовления и образования молодыхъ людей къ сану Иноческому – Обеспеченія Лиць Начальствующихъ въ приличномъ ихъ содержаніи – Обеспеченія лицъ Законныхъ в. разныхъ Монастыряхъ имѣвшихъ

начальство,...потерявшихъ здоровье и силу для пользы общественной, прислугаи содержаніе ихъ крайне необходимое. Содержаніе Школь Публичныхъ,... и Типографій. Содержаніе Богадельни, прислуги... и на починки всехъ зданій сего Монастыря. Содержаніе Законныхъ лицъ от 6 до 8 въ Краковской Аккадеміи, для усовершенствованія ихъ в высшихъ, приготовляемыхъ на места Профессорскія въ сравненіи съ сими издержками фондушь...» [65, с. 134].

У цьому документі чимало уваги приділено опису навчального та виховного процесу василіан, способам утримування шкіл та шпиталів при монастирях. З опису випливає, що монастир відкрив щонайменше дві школи – одна для новиків, друга – світська: «Утримує той же монастир школу світську з двома професорами (законниками), які дають лекції початків мов російської, німецької і латинської з орфографією, при цьому також арифметику і географію з наукою християнською і іншими ... в трьох класах [66, с. 24]. У документі також зазначено: «Монастир утримує публічні школи, а інші місії тільки прикладаються до публічної користі. Почаївський монастир є засадою (центром) доброго економічного господарювання, виховання, освіти законників..., а маєток його є основним фондушем, що утримує цілу провінцію, що виправдовує Церква та Батьківщина... без цього фондушу перестала б провінція бути для людей тим, чим в очах людності вона є» [66, с. 24].

Від 1792 р. щорічно чотири здібні випускники почаївського новіціату направлялись для продовження філософської та богословської освіти у Віленську академію. Там вони здобували вищу освіту й поверталися назад уже з ученими ступенями [47, с. 119]. Таким особам було відкрито шлях до вищих ієрархічних посад ЧСВВ. Вони призначалися секретарями провінцій, консульторами (дорадниками), суперіорами (настоятелями монастирів), провінціалами (деканами або благочинними) [67, с. 46]. Згідно з царським

указом від 6 вересня 1795 р. греко-уніатське духовенство було позбавлене на незначний термін відправляти здібних випускників новіціатів та семінарій на навчання до Римської колегії. Проте Олександра I, відомий своїм лояльним ставленням до католиків, відновив дозвіл василіанам навчати своїх послушників у Римі [62, с.172]

Загалом XVIII ст. для Унійної церкви на Правобережній Україні було часом активного зростання та розвитку, перетворення Церкви на впливову національну інституцію. Проте цей процес, який різнився своєю інтенсивністю на Волині, Київщині, Поділлі, був перерваний другим та третім поділами Речі Посполитої [68, с. 88].

Після інкорпорації у 1795 р. території Волині до складу Російської імперії однією з умов існування уніатських монастирів стала наявність при них школи та заняття благочинністю. 3 вересня 1795 р. Катерина II видала указ, відповідно до якого наказувала генерал-губернатору Т. Тутолміну проаналізувати діяльність монастирів, та скасувати ті, що не займаються освітньою і благодійною справами [69, с. 157].

На початок XIX ст. припадало особливе пожвавлення культурно-освітньої діяльності Почаївського монастиря. Його фінансова потуга (найбагатший серед монастирів Греко-уніатської церкви сприяла освітній діяльності та відкриттю навчальних закладів. На тлі загальної тенденції зменшення чисельності василіанських монастирів, наявність шкіл стало однією із причин продовження діяльності василіан у Почаївському монастирі.

В одному з каталогів василіанських монастирів другої половини XVIII ст. серед ченців у Почаєві значиться *magister novitiorum* Ферапонт Плешкевич. У таблиці монастиря, складеному 2 січня 1798 р., згадуються „*magister noviciuszów*” о. Еміліан Скажовський віком 46 років, „*professor zakonników*” о. Гієронім Гурін віком 43 роки, диякони-професори Гієротеуш

Княжинський віком 30 років та Сильвестр Сухоставський віком 35 років, клірик-професор Граціан Микулинський віком 33 роки, два клірики – Феліціан Шумборський і Гіларіон Снятинський, які закінчили науки, та семеро кліриків-учнів вимови – Юзеф Бекешовський, Януарій Оберський, Арсеній Борисович, Домеціан Пасинковський, Теодул Світлянський, Салюстій Любчинський і Ювеналій Дичковський [47, с. 120].

В протоколі візитації за 1802 р. подано перелік усіх ченців обителі, також їх вік, час постригу та проживання при монастирі, рід занять. На той час магістром новиків був Еміліан Сескіжовський, 49 років, який мешкав у монастирі 10 років, а пострижений в монахи у 20 років. Професор 1 класу – Боніфацій Скочковський, 53 років, мешкав 4 роки, пострижений в 45 років. Професор 2 класу – Ювеналій Дичковський, 30 років, мешкав 1 рік, пострижений в 23 роки. Список новиків налічував 17 осіб, наймолодшому було 14, найстаршому – 42 роки [66, с. 24].

Протокол візитації за 1811 р. дає нам нову цікаву інформацію. Мова в ньому йде про школу «законну», яка утримувалася монастирем і в якій було 5 учнів. Основні предмети – мова латинська, арифметика, геометрія. Магістром новиків був Пафнутій Ющинський – 59 років (пострижений у ченці 37 років, викладає 7 років), професором «нижчої математики» – Спиридон Скрипинський – 38 років (пострижений у ченці 21 рік, викладає 1 рік), професором латинської мови – Йосафат Маначинський – 28 років, (пострижений у ченці 8 років, викладає 2 роки). Кількість новиків нараховувала 14 осіб [65, с. 135].

На початку XIX ст. освіта на території Правобережжя, залишалася невід’ємною рисою церковного служіння й духовної культури українців загалом. Програми навчальних закладів (академій, колегій, семінарій, училищ, початкових шкіл) ґрунтувалися насистемній підготовці кваліфікованих учителів, а використанню безкоштовної праці духовенства

[67, с. 45]. За таких обставин імператор Олександр I (1801–1825 рр.) узявся за проведення реформ, які торкнулися й освіти⁵ [70, с. 120].

У цей період у Почаївському монастирі функціонував новіціат, а також працювала світська школа. Про це повідомляється у протоколі візитації за 1802 р.: «Утримує ще той монастир школу світську з двома професорами (законниками), які дають лекції початків мов російської, німецької і латинської з орфографією, при цьому також арифметику, і географію з наукою християнською, і іншими ... в трьох класах». У документі зазначено, що кількість учнів зменшилась до 20 у зв'язку зі створення шкіл в місті Кременці, а також через дефіцит питної води в місті Почаєві [70, арк. 15 зв]. Цікаво, що у візитаціях виданих в різні роки подаються описи новіціату (1736 р.), школи законної риторики (заснована 1797 р.), парохіальної школи (1804 р.) та законної школи (1811 р.), ймовірно мова йде про один і той же новіціат. З листа Юста Гуссаковського графу Тадею Чацькому, написаного 3 вересня 1803 р., також довідуємося, що в Почаївському монастирі діє «парафіяльна шкілька». Істориків лаври – архімандрит Амвросій, відзначав, що цей заклад знаходився у великому дерев'яному будинку, де розміщувалися також монастирські півчі та музиканти [47, с. 121].

Проте царська реформа освіти внесла незворотні зміни у розвиток унійного шкільництва, яким займалися василіани. 17 травня 1804 р. вийшов указ «Про

⁵ Головні зміни в реформуванні шкільної освіти в Російській імперії почалось у 1802 р. зі створення міністерства освіти, яке розробило план формування мережні навчальних закладів різного рівня. Передбачалося: поділ держави на шкільні округи на чолі з університетами; виділення трьох типів шкіл (елементарні, повітові і гімназії); підпорядкування шкіл нижчого типу вищим (парафіяльні школи – повітовим, за повітовими здійснював нагляд директор гімназії, гімназії контролював ректор університету, університети – куратор (попечитель) навчального округу). Навчальні плани так були складені, щоб кожна школа готувала до навчання в школі вищого типу. Уряд намагався дати освіті всестанового характеру. Переважна більшість учнів була дітьми незаможної волинської шляхти. Певний відсоток склали сини уніатських священиків. Діти міщан рідко здобували повну середню освіту. У парафіяльних школах училися також діти селян. Серед учителів лише окремі з них мали університетську освіту. Ситуація в освіті різко змінюється після поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. Відповідно до урядових указів від 4 квітня 1831 р. і 25 липня 1832 р. були закриті всі школи, які утримувалися римо-католицьким і унійним духовенством та місцевими поміщиками; запроваджувалося викладання російською мовою в усіх світських школах [71].

виконання Римо-католицькою колегією постанови, які з уніатських монастирів слід закрити і котрі можуть продовжувати діяти» [72, с. 5]. 27 липня 1807 р. Олександр I видав наступний указ, згідно з яким василіанський орден був перетворений у межах імперії з аскетичного в освітній. Відтепер могли функціонувати тільки ті його монастирі, які мали школи. Крім того, Почаїв визначили резиденцією начальства і центром підготовки новіціату для всієї Волинської губернії. Вищі науки чернеча молодь, яка проживала в монастирі, могла опановувати в університеті у Вільні та гімназії в Кременці, після закінчення яких ставала вчителями [47, с. 131].

Згідно з указом від 2 жовтня 1810 р. «Про василіанський духовний орден і училища залежні від нього» при василіанських монастирях могли функціонувати лише ті школи, що мали для своєї діяльності необхідний фондус і визначену кількість учнів. Школи Почаївського монастиря мали відповідне фінансове забезпечення й продовжили навчальну діяльність. Відомо, що у 1808 р. тут працювала повітова школа, що також сприяло продовженню діяльності монастиря [73, с. 40].

Від 1815 р. запроваджувалася практика надавати посади вчителів тим ченцям ордену, які закінчили один з указаних вище навчальних закладів і склали відповідний іспит. Установлювався строк обов'язкової вчительської служби тривалістю 15 років. Настоятелі, провінціал, опати, біскупи мали тепер бути тільки з вислужених учителів і повинні були намагатися здобути ступінь доктора, необхідний для заняття посади. Після 15-ти років вислуги василіанський учитель міг стати професором університету чи повітової школи, а також мав отримувати пенсію. Провінціал ордену наділявся щодо василіанських шкіл тими самими повноваженнями, які мав директор гімназії. Монастирі забезпечували школи вчителями, книжками та інструментами.

Якщо серед ченців не було осіб, придатних для вчителювання, то монастир мав власним коштом наймати вчителя зі сторони [47, с. 131].

Станом на 1822 р. у Почаївському монастирі діяло три школи. У протоколах візитацій за той рік, подано їх детальний опис – «Szkola Zakonna Retorzyki nizszey», «Szkola Zakonna Teologii moralney», «Szkola dla mlodziezy Swieckey». Згідно з цим актом перша школа була заснована 1797 р., коли Загаєцький монастир, що знаходився в 4 милях від Почаєва, був повернутий у юрисдикцію російської православної церкви (з 1794 р.). Інша почаївська школа, про яку йшлося у цьому візитаційному описі, була школа теологічна – «Szkola Zakonna Teologii moralney». Заснована вона була «od dawna». Третя школа при Почаївському монастирі, про яку згадувалося у документі, – «Szkola dla mlodziezy Swieckey». Візитатор вказував, що монастир Почаївський, крім інститутів монаших (для законників), утримує «кільканасту років» школу власним коштом для світської молоді різного стану. В тій школі працювало п'ять учителів, імена і прізвища яких зазначено у списку обивателів монастиря. У школі навчали історії, географії, арифметиці, початкам природознавства, геометрії, каліграфії, малюнку, польській, російській, латинській, німецькій мовам [66, с. 25].

24 жовтня 1817 р. в Російській імперії відбулося відкриття Міністерства духовних справ і народної освіти, яке очолив князь А. Голіцин. Ідея створення такої інституції полягала в тому, щоб «християнське благочестя було завжди основою істинної освіти». Новостворений орган складався з двох департаментів, перший – духовних справ та другий – народної освіти. [74, с. 87].

Розбудова василіанського шкільництва сприяла відкриттю у Почаївському монастирі відкриттю училища, для якого звели окреме приміщення. У 1823 р. новий навчальний заклад прийняв перших слухачів [75, арк. 15–16].

Сприятлива для почаївських василіан ситуація почала змінилася у середині 20-х рр. XIX ст. з приходом до влади Миколи I [72, с. 6]. Після передачі Почаївського монастиря до складу РПЦ василіани втратили засновані ними школи. Відомо, що на момент офіційної передачі монастиря у жовтні 1831 р., в монастирі проживали вчитель математики при повітовому училищі Павлін Камінський, вчитель історії і географії Лонгін Шавурський, вчитель французької мови Тома Савицький, вчитель Закону Божого Анаклет Данилевич, вчитель мистецтва Інокентій Морозівський, вчитель польської та латинської мови Никифор Кулаковський, вчитель фізики Терентій Чаплінський [68, с. 266]. Двоє з яких – Т. Савицьки та П. Камінський, вітали польського командувача Ю. Дверницького у Почаєві, а Н. Кулаковський, був звинувачений у підтримці повстанців та засуджений [76, с. 70].

4.4. Видавнича діяльність Почаївського монастиря.

Важливим напрямом діяльності василіан стала книговидавнича справа. Загалом на цей період часу книгодрукування здійснювалось у семи друкарнях – у Вільні, Супраслі, Почаєві, Уневі, Львові, Мінську та Жировцях [68, с. 136].

Почаївська була найбільш потужною з василіанських друкарень. На думку Я. Ісаєвича, значний розмах діяльності пояснювався фінансовими спроможностями самого монастиря. Чудотворна ікона Богородиці приваблювала до Почаєва прочан, а їхні пожертви забезпечували матеріальну незалежність монастиреві. Крім того, з 1743 р. Почаїв був однією з двох резиденцій протоархімандрита василіан, що також підвищило її престиж. Від 1772 р. Почаївська друкарня була офіційною друкарнею Луцької єпископської кафедри, й тому з неї виходили єпископські послання та інші документи офіційного характеру [68, с.139].

Початок книгодрукування в Почаєві пов'язують з перебуванням у монастирі пересувної друкарні Кирила Транквіліона Ставровецького у 1618 р. Того року він прибув до Почаєва та на власні кошти надрукував богословський трактат «Зерцало богословії». Проте заснування власної друкарні у Почаївському монастирі відбулося значно пізніше, коли власником обителі стали василіани [77, с. 20].

До відкриття друкарні василіани готувалися кілька років. У 1730 р. виготовлення друкарського шрифту замовили майстру із Заслава Івану Доликевичу, який раніше працював у Києві, і двом ремісниками-євреями з Сокаля. Для роботи в друкарні ченці запросили гравера з Підкаменя здібного Андрія Голоту, який свого часу працював у друкарнях Києва, Вільно, Львова [78, с. 10–11].

У жовтні 1732 р. ігумен Гедеон Козубський Почаївської обителі домігся королівського привілею на право мати друкарню, яка, «вже давно в монастирі існувала». Мова йшла про друкарню Кирила Транквіліона Ставровецького, яку у монастирі вважали своєю [77, с. 3]. Першими друками були аркушеві видання (проскомідійні таблиці, пастирські послання, гравюри Почаївської ікони Богородиці). До видавничої справи у монастирі було залучено чимало досвідчених майстрів. У документах збереглися імена граверів Йосифа (1730-ті рр.), Йосифа Гочемського (1740 – 1760-ті рр.) та Адама Гочемського (1770 – 1780-ті рр.). До окремих видань гравюри виготовляли Іоїль, Іван, Мануїл, Федір Стрельбицикий. На замовлення почаївських друкарів працювали також львівські гравери І. Филипович і Г. Вишловський [79, с. 241].

Упродовж 1730 – 1731 рр. у Почаєві було видано деякі дрібні друки, серед яких єпископські листи, проскомидія, пісня на честь колишнього почаївського ігумена Йова Желіза. На той час почаївська друкарня мала три верстати, яких два – нові, усі необхідні для їх роботи інструменти, шрифти,

матриці й обладнання для виготовлення шрифту, «повна скринька» дереворитних дощок, а також палітурню [80, с. 278].

Оскільки книгодрукування було справою прибутковою, між друкарнями існувала конкуренція. Друкарня в Почаєві конкурувала з львівською і тому від початку її роботи у 1732 р. і до часу першого поділу Польщі у 1772 р. почаївські василіани вели тяжбу з Львівським братством, яке претендувало на привілей в справі друкування книг церковнослов'янською мовою. У цій суперечці апостольська нунціатура в Варшаві підтримала протести Львівського ставропігійного Успенського братства, яке отримало привілей на церковнослов'янські друки у 1730 р., тоді як почаївська друкарня таке право отримала у 1732 р. Згодом заборону вдалося зняти: навесні 1737 р. папський нунцій скасував постанову 1732 р. і визнав за Почаєвом право на друкування книг [79, с. 3]. Це рішення було підтверджено Конгрегацією пропаганди віри. Таким чином, Почаїв продовжив друкувати книги церковнослов'янською мовою.

Проте конкуренція і протистояння між друкарнями не зникли й у 1753 р. боротьба відновилася. У 1771 р. львівське братство виграло судовий процес, на якому було винесено рішення про те, щоб Почаївська друкарня не друкувала книги, назви яких значаться в привілеї львівського братства. Тираж уже надрукованих книг суд зобов'язав почаївську друкарню передати Львівському братству. Це рішення, ймовірно, сильно вдарило б по Почаївській друкарні, якби в 1772 р. за результатами поділу Речі Посполитої Львів відійшов до Австрії, а Почаїв залишився в Польщі, що фактично анулювало заборону [80, с. 3–4].

Усуненню конкуренції між видавцями сприяла розквіту друкарської справи в Почаєві. Від 1772 р. до 1795 р. попри цензуру було надруковано більше книг, ніж за весь попередній період [80, с. 4]. Як вважав І. Дубилко,

судові процеси між Львівським братством і василіанами в Почаєві мали мотиви не релігійного, а комерційного конкурентного характеру [81, с. 655].

14 січня 1736 р., між Почаївським монастирем та майстром Томашем Величковським, міщанином з м. Підкаменя було укладено контракт на переплетення церковних книг монастиря [82, арк. 1–5]. Завдяки цьому документу нам відоме ім'я інтролігатора, який опрацював перші почаївські видання.

Першим великим виданням, що вийшло у Почаївській друкарні накладом понад 1000 примірників, став Служебник 1734 р., прте частина тиражу Служебника мала титульний листок 1735 р. У передмові до книги було викладено історію «оновлення» типографії [79, с. 3]. О. Железняк зазначав, що Служебник перевиданий у 1735 р. і друге видання Служебника різниться від першого лише доданим новим титульним аркушем [83, с. 151].

На початку свого існування друкарня мала три верстати, була невелика скринька дерев'яних кліше для витиснення гравюр і художніх ініціалів та десять металевих кліше для друку образів. З часом кількість таких пресів змінювалась. У візитаційному описі 1798 р. їх зафіксовано вже чотири. Згодом, у 1802 р., згадувано ще два верстати для друку образків (гравюр), а також – чотири великі і чотири малі шафи, каси шрифтів «євангелічних», «торціальних», «схоластичних», «курсивних» та «нотних» [65, с. 129]. У протоколі візитації за 1739 р. є детальний опис насельників монастиря, серед них зазначено працівників друкарні: дякони – «Габрієль Дречевський – 23 років, в монастирі – 3 роки. Русак і вміє польською, служить у друкарні»; «Ліпович – 26 років, в монастирі – 2 роки, дякон і ритор (вчитель), і поруськи і в інтролігаторстві уміє»; «Сергій Гловацький – 28 років, в монастирі – 8 років, каплан того року, в друкарні літери складає (складальник), русак, вміє польською»; та ін.. У цьому ж описі названо працівники друкарні серед новиків – «Паїсій Грибовський, польською і поруськи вміє, до друкарні і

новиків (відданий) року 1738», «Діонісій Шерехович – 24 років із Збаража, по-руськи і польською вміє, до друкарні преставлений» [65, с. 130]

В літературі ХІХ ст. є свідчення, що в 1742 р. Почаївському монастирю було заборонено друкувати книги церковнослов'янською мовою і церковно-службові книги до половини ХVІІІ ст. вже не друкувалися. Всупереч цьому висновку збереглося чимало книг, зокрема й богослужбових, які виходили упродовж 1730 – 1760 рр. із почаївської типографії і надрукованих кирилицею.

Великим попитом користувались також перекладені і оригінальні книги релігійно-морального змісту («Богословия нравоучительная», «Енхиридион о священстве», «Семя слова Божиего», «Науки парохиялния»), прославляючий Почаїв збірник «Гора Почаевская» (1742, 1757, 1772, 1793 рр.), збірники духовних пісень («Богогласник», Пісні на честь Почаївської Богородиці), листкові видання [79, с. 3–4].

У середині ХVІІІ ст. почаївська друкарня почала видавати як додаток до інших книг церковнослов'янсько-польські словнички. Друкувалися також посібники для вивчення польської мови [80, с. 320].

Окрім релігійної літератури, почаївська друкарня активно бралася за друкування книг світського змісту. Ймовірно, що світська література друкувалася в Почаївському монастирі не в останню чергу тому, що існувала заборона на друкування багатьох богослужбових книг, випуск яких був привілеєм Львівського братства. Прикладом такого роду почаївських видань можуть служити: «Політика свецькая» 1770 р. щось подібне більш раннього руському виданню «Юности честное зеркало», «Книжиця для господарства вказуюча, як ратовати в хворобах і всякую скотину, то есть коні, воли, вівці, кози, свині, як білити полотно, як боронити пашні од саранчі, як ратоватися од джуми...» (1788 р.) та «Богогласник »1790, 1805, 1825 рр., що включав

вірші українських поетів Бардінського, Боянського, Гешицького, Достоевського, Дяченко, Кучинського та інших [79, с. 4, 5; 83, с. 159].

Прикметно, що у Почаївському монастирі друкували лікарські і господарські порадики народною мовою, про що свідчать численні рукописи такого змісту. Те, що друкарні, за винятком Почаївської, не пішли назустріч потребам тих читачів, які віддавали перевагу народній мові, є показником культурно-мовної орієнтації цих друкарень [80, с. 323]. Потреба розпочати друкування кириличним і латинським шрифтами відчувалася тим більше, що видання василіанського Супрасльського монастиря (Західна Білорусь) на території України поширювалися в обмеженій кількості [78, с. 10]. За словами Г. Ковальчук, такі твори випереджали появу видання «Енеїди» І.П. Котляревського, яке традиційно вважається першим опублікованим твором народною українською мовою. Використання розмовної мови було, на думку дослідників, важливим фактором неабиякого попиту на почаївські книжки на території Правобережної України [68, с. 140].

Світська продукція була представлена шкільними підручниками, словниками, популярною історичною лектурою, перекладами з античних та тогочасних французьких авторів, календарями-порадниками тощо. Ці книги видавалися майже виключно польською. Варто також зазначити, що в Почаєві у 1757 р. була перевидана опублікована в Римі 1783 р. праця вченого-василіанина Ігнація Кульчинського "Specimen Ecclesiae Ruthenicae" (Взірець Руської Церкви), котру вважають першою спробою синтетичної історії УЦ, написаної з залученням документів Ватиканського архіву [41, с. 345].

На особливу увагу заслуговує видання почаївською друкарнею наукових студій з філології, педагогіки, філософії, математики, логіки, психології, космології, фізики та історії польською та латинською мовами.

Ці книги користувалися значним попитом, оскільки їх потребувало шкільництво на Правобережжі, незалежно від конфесійної приналежності учнів. Водночас вони були незамінною ланкою між тогочасною західноєвропейською наукою і культурно-освітнім простором на території України [84, с. 11].

У Почаївській друкарні для навчального процесу видавалися букварі та підручники: «Букварь языка славенскаго чести и писати учащимся в полезное руководство», 1760, 1765, 1798, 1818 рр.; «Буквар для обучения юношества читать на российском и польском» – 1799 р. (гражданським та латинським шрифтами); «Лексикон славяно-польский» (у виданні «Богословія нравоучительная»), 1751 р.; «Краткое потребнейших от грамматическаго художества вещей собраніе» М. Любовича, 1773 р.; «Алфавит словяно-рускій в печатаніи и рукописных книгах употребляемый ради учащихся младых чтенія», 1776 р.; «Лексиконъ сиріч словесник славенский», 1804 р. [85, с. 200]. Почаївська друкарня публікувала видавала також польські переклади творів Цицерона і Саллюстія, довідники по геометрії і граматики і т. д. [79, с. 5].

З другої половини XVIII ст. друкарня Почаївського Успенського монастиря почала активно співпрацювати із старообрядцями, що давало їй додатковий прибуток. З 1782 – до 1795 рр. включно вийшло друком не менше 30 видань на замовлення старообрядців [86, с. 345]. Це відбувалося з дозволу єпископа Кипріяна Стецького на замовлення старообрядців, а саме, купця Василя Железнікова з Клишів. Видання з вихідними даними «Почаїв» можуть бути поділені на дійсно почаївські видання і на видання з помилковими вихідними даними (які друкувалися в кінці XVIII-початку XX ст. в різних місцях). До числа старообрядницьких видань, що вийшли власне в Почаєві відносять, наприклад: «Соборник», «Псалтир з воследованием, Канонник» (1782 р.), «Апостол тлумачний» (1784 р.), «Пандекти і Тактикони

Никона Черногорца» (1795 р.). Однак деякі видання, надруковані швидше за все в Почаєві, датовані часом, коли книги в Почаєві для старообрядців ще не друкувалися [79, с. 6]. Достовірна ідентифікація таких видань стала можливою завдяки роботі А. В. Вознесенського «Кириллические издания старообрядческих типографий конца XVIII – начала XIX века» [86, с. 347].

Після чергового поділу Речі Посполитої в 1795 р. Почаїв перейшов до складу Російської імперії. Відтак, друкарня зіткнулася з труднощами, пов'язаними зі збутом друкованої продукції уніатського монастиря. Префект друкарні Спиридон Коберський звернувся до Львівського братства з пропозицією закупити почаївські видання, на що той одразу погодився. Почаївські монахи також продавали свої видання на території Австрії. Втім, спроби збути великі партії уніатських книг в Австрію зазнали невдачу, і партії непроданих уніатських книг залишалися в монастирі аж до 1860-х рр. Відомо, що тиражі книжкової продукції без титульних аркушів відправлялися в православну Києво-Печерську лавру [79, с. 5–6]. Керівник печерської друкарні – Юстин, зазначав, «враховуючи свою належність до однієї нації і давнє знайомство», вони із Спиридон Коберський, що очолював почаївську друкарню, домовилися про спільні видання. Юстин додруковував до них титульні аркуші з позначенням київської друкарні, а частину тиражу пересилав у Почаїв та до православних монастирів і храмів. Ці незаконні, з точки зору влади, дії було розкрито 1801 р. [65, с. 129].

У 1798 р. друкарнею Почаївського Успенського монастиря було видано Біблію, що вийшла у п'яти томах. Це видання, як зазначається на його титульному аркуші, було передруковане із московської Біблії (1663 р.) та стало єдиним виданням Біблії у видавничому доробку Почаївської друкарні. Те, що Біблія так рідко друкувалась, частково можна пояснити частими виданнями окремих її частин, що використовувались у богослужінні: Псалтиря (19 видань), Апостола (4 видання), Євангелія (10

видань), а також філологічною та технічною складністю такого видання [83, с. 160].

Важливим етапом у розвитку друкованої справи Почаївського монастиря є період кінця XVIII ст. В цей час друкарня монастиря передруковувала деякі богослужбові книги з видань православних друкарень, вносячи до них лише незначні, хоч і принципові, зміни: згадування в богослуженнях папи, впровадження католицької версії Символу віри [80, с. 336]. 10 березня 1796 р. до канцелярії православного єпископа Брацлавського і Подільського Іоанникія надійшов рапорт від благочинного Кременецької округи Л. Дверницького. У ньому до відома владики доносилося про надруковані «в монастирі Почаївському повчання, які в кожній церкві знаходяться, і священники уніатські щотижнево їх проповідували, і вмовляли народ, щоб Рим і Папу, котрий в ньому перебуває, більше всіх шанували». У відповідь було заборонено друк «цих уніатських повчань» «зادля припинення таких спокус». Тільки в травні 1800 р., після майже п'ятирічної перерви, Почаївська друкарня продовжила свою діяльність. Видано було указ імператора Павла I на ім'я митрополита С. Сестренцевича «про дозвіл у Почаївській духовній друкарні та інших єпархіях, що підлягають відомству Юстиць-Колегії Римо-католицького департаменту, друкувати книги духовні під наглядом місцевих архієреїв, а світські – під наглядом СанктПетербурзької цензури». Згідно з указом від 1800 р., друкарня отримала привілей на видання літургійних книг кирилицею, а польською мовою та латиною – за особливим дозволом цензури [84, с. 12–13].

Варто зазначити, що значна частина істориків XIX ст. розглядала діяльність василіан лише як засіб латинізації українського населення [87, с. 84]. Така думка побутувала серед православних істориків XX ст. [88, с. 223] і має місце в сучасній історіографії [89]. Визнаючи сильні пропольські позиції

василіан, особливо у сфері освіти, ми схилиємося до твердження М. Підлипчак, яка відзначає значну роль василіан у процесі зближення західної та східної культур. Крім того, монахи закладали підвалини нової релігійної культури уніатів, що найкраще ілюструє їх видавничу діяльність. Так, із загальної кількості кирилических книг (424), виданих у другій половині XVIII ст. всіма уніатськими друкарнями, на Почаїв припадало 215. Загалом під час найбільшого розквіту друкарні за 1735–1800 рр. побачило світ 383 книги [87, с. 85]. Зазначимо також, що першість серед книгосховищ василіанських монастирів (за кількістю книг) належала також Почаївському (2507 книг у 1820 р.). Проте, входження до складу Російської імперії негативно відбилося на діяльності друкарні, дослідники відзначають зменшення кількості виданих матеріалів в цей період.

Свідченням того, що друкарська справа підлягала цензурі та контролю з боку влади є той факт, що вже 9 лютого 1802 р. вийшло розпорядження Священного синоду, відповідно до якого заборонялося продавати уніатські книги там, де не було уніатських храмів, не завжди виконувалися. Лише після ліквідації Унійної церкви у 1839 р. відбулася масова конфіскація її книг [87, с. 85–86]. Від серпня 1816 р. відповідно до припису начальника губернії Кременецькому земському ісправнику (начальник поліції в уїзді⁶), почаївські василіани були змушені надсилати два обов'язкових екземпляри всіх друкованих видань монастиря для третього відділення імператорської канцелярії [90, арк 1–61].

Коли 1831 р. спалахнуло листопадове повстання частина духовенства Почаївського монастиря підтримала його. В монастирській друкарні була надрукована відозва Й. Дверніцького до шляхти Волині, Поділля й України. Проте, довести провину ченців у цій справі не вдалось, бо в прокламації зазначено містечко Порицьк як місце друку, хоча шрифт та інші технічні

⁶ Від 1775 г. - нижча адміністративна, судова і фінансова одиниця в Російській імперії

деталі вказували на Почаївську друкарню [76, с. 70]. В одному із архівних документів, знаходимо підтвердження цього факту. У книзі опису подій зазначено, що 1826 р. генерал Й. Дверницький відвідав Почаївський монастир і типографія в цей час була запечатана, після виходу його із Почаєва, вона була розпечатана, і з'явилась в той же час прокламація Й. Дверницького [91, арк. 22]. Проте, варто зазначити, цей випадок описано після переходу монастиря до православних.

Варто зазначити, що у 1831 р. у Почаївській друкарні працювали чотири друкарські верстати і окремий верстат для виготовлення ікон. Проте в донесенні генерал-губернатора, генерал-ад'ютанта Левашова від 11-го листопада 1831 р. вказано: «Друкарня Почаївська не надто значна. Верстатів в ній чотири, але з них два тільки придатні, третій зіпсований, в четвертому нема ніякого приладу; Верстат для друкування картин і ікон придатний. Книги друкуються на двох діалектах - слов'янському і польському. Слов'янські книги видаються на різну тематику і церковну, і світську, польські ж книги здебільшого молитовні, для використання католиками та уніатами. Літери обох мов розкладені в 30-ти ящиках, в яких маленьких комірок 3620. Дошок з червоної міді для тиснення на папері і атласі ікон різних зображень – 183 різного формату, з їх 98 непридатні до вживання; фігур на дереві різьблених для тиснення образів і квіток, різного формату 157, в числі яких 122 пошкоджених і непридатних до вживання; форм мідних для відливання літер 23, з яких деякі непридатні... 5ть каменів Баварських і один камінь великий з приладом для розтирання фарб, і аріометр, за посвідченням його Морозовскаго, від його власності. Підписаний цей документ Ректором Волинської Семінарії, Архімандритом Флавіаном» [92, арк. 7–8].

Вже після переходу монастиря до православних, василіани намагались повернути хоча б частину свого майна, що залишилася в лаврі. Зберігся

документ 1831 р., – переписка з Синодом, Синодальним обер-прокурором і тогочасним Волинським єпископом, в якій йдеться про претензії василіан про винагороду в сумі 12 000 рублів, в що приблизно оцінені типографію і книги, що залишились в Почаївському монастирі, і переведення цих коштів в Полоцьк Уніатській типографії. В документі, зокрема, йдеться: «Мьлостивый Государь и Архипастыр! Губернатор по надлежащем сношений с Вашим Преосвященством находит с одной стороны, что было бы крайне не удобно перевозить Типографский станы и другие принадлежности в Полоцк, с другой же, что необходимо иметь типографию при Монастыре Почаевскомь для печатания православных книг, в книгах Епархия Валынская нуждается. По сведениям Греко-Униатского Епархиального Начальства представленным в 1823 году в типографии Почаевской было книгопечатных станов 4, для тиснения икон 4, и достаточный запас букв славянских, русских, Латинских и польских в числе 25 так называемых типографических касс; Сверх того при одной типографии находится литографическое заведение. Все сие, как уведомлять Статс Секрктарь Блюдовъ, может быть применено до 12 тис. руб. асигнации.

Он докладывал о семи Государю Императору и получил Высочайшие соглашение передать означенную типографию в собственность православного Духовенства с тем, чтобы от Святейшего Синода учинено было распоряжение о уплате за оную вышесзначенной суммы» [92, арк. 3]. Варто зазначити, що це питання вирішувалось протягом двох років і вирішилось у червні 1833 р.

О. Булига, аналізуючи видання Почаївської друкарні зі складу фондової збірки Рівненського обласного краєзнавчого музею (всього в ній їх 45 прим.), зазначав, що після 1833 р. (тобто повернення Почаївської обителі православним) вони не тільки кількісно, але й якісно поступаються своїм попередникам. На його думку, це підтверджує той факт, що монастирська

друкарня найплідніше працювала саме в період юрисдикційної належності Унійній церкві [13, с. 50–54].

ВИСНОВКИ

1. З'ясовано науковий доробок авторів, які досліджували діяльність Почаївської обителі як релігійно-духовного, історичного, культурно-мистецького центру. Включення монастиря у соціальні трансформації Волинського регіону, що призводили до зміни його юрисдикційного підпорядкування на початку XVIII ст. та в першій третині XIX ст., сприяло створенню стереотипних підходів дослідження обителі. Утвердження суверенності України сприяло включенню національно історичної науки у світовий дослідницький простір, що забезпечило активний інтерес до історії Почаївської лаври. Процес вивчення місця і ролі Почаївської обителі триває. Відтак констатовано репрезентативність історіографічної бази.

2. Джерельна база дослідження є різноплановою. Це – архівні матеріали (актові, наративні та зображальні), опубліковані документи, а також матеріали релігійно-церковної преси XIX – початку XX ст. Науковий інтерес складає комплекс архівних документів Державного архіву Тернопільської області. Складність опрацювання документів обраного нами періоду полягає в необхідності оволодіння старопольською і латинською мовами, якими написані більшість документів. Відзначимо, що джерельна база дослідження історії монастиря у XVIII – першій третині XIX ст. є репрезентативною і стосується усіх сфер діяльності монастиря.

3. Схема вивчення історії заснування та діяльності Почаївського була започаткована православними церковними істориками у XIX ст. – на початку XX ст. й спрямовувалася на утвердження права Російської православної церкви на Почаївську обитель. Відтак василіанський період розбудови монастиря замовчувався.

4. Поширенню історії лаври авторства архімандрита Амвросія, А. Хойнацького, М. Трипольського та інших сприяло заснування часопису «Волинські єпархіальні відомості». Судження цих авторів не підкріплені автентичними документами. Прикметно, що опубліковані у «ВЄВ» 53 документи, які описують події Почаївського монастиря, а також залежних від

нього монастирів не систематизовано й у подальшому дослідниками вони не використовувалися. Більшість сучасників вважають їх сфальсифікованими.

5. В офіційних джерелах вперше монастир на Почаївській горі згадується у грамотах польських королів Сигізмунда I від 1527 р. та Сигізмунда II Августа від 1557 р. У ньому монастир зазначався як «древній монастир грецького обряду», який існував «з незапам'ятних часів», що свідчить про його давню історію.

6. Новим етапом в історії монастиря стало призначення ігуменом монаха Іова Желіза та появою в монастирі ікони Матері Божої Почаївської, подарованої у 1559 р. власницею Почаєва Анною Готською. У період його ігуменства Почаївський монастир набув статусу спільножитнього, а його фінансове становище забезпечували фондушеві надходження православних магнатів та шляхти, які активно залучав Іов Желізо, та господарська діяльність. Усі події монастиря у цей період описані через призму діяльності ігумена.

7. Процес переходу Почаївського монастиря в унію був тривалим. Перехід в унію почаївських ченців не супроводжувався спеціальним документом, який фіксував вихід монастиря з під юрисдикції Православної церкви і підпорядкування УЦ. Пошуки спеціального документу російською історіографією швидше сприймаються як ідеологічна маніпуляція, яка використовувалася імперською владою для дискредитації внеску ЧСВВ у розбудову та зміцнення Почаївського монастиря. Досліджені документи свідчать, що зміна юрисдикційного статусу Почаївського монастиря – це кількарічний процес, який тривав у період 1812 – 1814 рр. Боротьба за кафедри між православними та унійними єпископами на тлі протистояння Російської імперії із Річчю Посполитою, Швецією та іншими державами вимагала зваженого рішення з боку Святого Престолу щодо переходу в унію населеників та територіальної належності Почаївського монастиря. Дискусія щодо його територіальної належності була вирішена користь Луцької єпархії.

8. Перехід Почаївського монастиря в унію не був одиничним фактом, а постав як складова процесу, що був викликаний остаточним утвердженням на території Правобережжя Унійної церкви на початку XVIII ст. Це супроводжувалось активним переходом монастирів та церков в унію. Деякі з них пустували та були зайняті унійними монахами, інші були зруйнованими, частину православних монастирів Унійна церква отримала у власність від польських магнатів.

9. Геополітичні зміни кінця XIX ст. призвели до приєднання території Волині до складу Російської імперії. Необхідність інтеграції Волині у суспільне життя імперії вимагало утвердження ідеології державного православ'я. Тому Листопадове повстання поляків 1830 – 1831 рр. і участь в ньому нібито почаївських василіан, стало лише приводом для передачі Почаївського монастиря в структуру РПЦ та черговою сходинкою, у реалізації відомого плану Й. Семашка щодо повної ліквідації Унійної церкви в Російській імперії, який було остаточно реалізовано у 1839 р.

10. На розвиток системи освіти в Почаївському монастирі впливали суспільно-політичні процеси, які мали місце у XVIII – на початку XIX ст. Ліквідація єзуїтського ордену, в останній третині XVIII ст. стала поштовхом у розвитку освіти під керівництвом отців василіан, центром якої на території Волині став Почаївський монастир. Василіани відкрили новіціат, який діяв з першої половини XVIII ст., з 1775 р. світську школу, а згодом училище. Відтак, монастир відповідав вимогам, які ставились перед василіанськими монастирями російською владою після переходу Волині у склад Російської імперії та продовжував розвиватися у юрисдикції Унійної церкви до 1831 р.

11. Найбільшого розквіту друкарська справа у Почаївському монастирі набула у другій половині XVIII ст., що також пов'язано із розвитком освітньої діяльності почаївських василіан. Варто зазначити, що почаївська василіанська друкарня, оперативно реагуючи на потреби суспільства, видавала богословські та релігійно-повчальні книги церковнослов'янською, польською мовами, латиною, а також мовою, яка

була близькою до розмовної. Тим самим друкарня перетворилась на видавничий центр тогочасної Волині. В той же час, почаївські видавці, протистояли подальшій повній латинізації унійного обряду та полонізації населення регіону. У цьому полягає вагомість внеску василіанських видавничих осередків у плекання національної культури. З іншого боку, видання праць латинською та польською мовами також мало позитивне значення у процесі зближення східної та західної культур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Репринтне видання: У 4 т. К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998. Т. 3. 392 с.
2. Волинські єпархіальні відомості. URL: https://archive.org/details/volyn_vidomosti/BEV_1867-1868/ (дата звернення: 21.11.2025)
3. Г.К. Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1899 р. № 15. С. 478–484.
4. Г.К. Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1899. № 16. С. 491–500.
5. Г.К. Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1899. № 18. С. 541–550.
6. Г.К. Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1899. № 19. С. 559–566.
7. Г.К. Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1899. № 21. С. 599–605.
8. Г.К. Историческое и общественное значеніе Почаевской Лавры. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1899. № 23. С. 620–627.
9. Грамота Сигизмунда І, короля Польскаго, данна 20 мая 1527 года Кременецкому старость Якову Монтовтовичу, по просьбе владельца м. Почаєва, Василя Богдановича Гойскаго. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1896. № 20. 767–768.
10. Документи, относящієся къ древней исторіи православного Почаевскаго монастыря на Волыни. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1896. № 11. С. 701–710.
11. Документи, относящієся къ древней исторіи православного Почаевскаго монастыря на Волыни. *Волинскія єпархіальныя вѣдомости*. 1896. № 25. С. 939–950.

12. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1896. № 26. С. 979–988.
13. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1897. № 36. С. 1155–1162.
14. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. № 1, 2. С. 8–26.
15. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. №3. С. 79–95.
16. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. № 4. С. 126–39.
17. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. № 5. С. 185–201.
18. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. № 6. С. 228–233.
19. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. №7, 8. С. 276–286.
20. Документи, относящієся кь древней исторіи православного Почаевского монастыря на Волыни. *Волынскія епархіальныя вѣдомости*. 1898. № 13. С. 477 – 481.
21. Дудар В. Л. Громадсько-політичний та культурний вплив Почаївського монастиря на населення Волині (XIX – початок XX ст.). ДВНЗ «Переяслав-

Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2008. 325 с.

22. Изъ воспоминаній и заметокъ бѣвшаго послушника Почаевской лавры при Базиліанах. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1879. № 17. С. 642 – 669.

23. Ип. Л. Польскій матежь 1831 года по документамъ Волинской духовной консистории. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1884. № 8. С. 273 – 285.

24. Лавра Почаевская. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1884. № 4. С. 125 – 139.

25. Лавра Почаевская. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1884. № 5. С. 165 – 176.

26. Огієнко І. Історія Свято-Успенської Почаївської Лаври. Вінніпег, 1956. 275 с.

27. Міжнародна наукова конференція «Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу». 29 квітня 1995 р. Тернопіль, 1995.

28. Трипольскій Н. Къ історіи древняго правослаанаго Почаевскаго монастыря – на Волини. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1896. № 15. С. 570 – 575.

29. Трипольскій Н. Къ історіи древняго правослаанаго Почаевскаго монастыря – на Волини. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1896. № 16. С. 607 – 617.

30. Трипольскій Н. Къ історіи древняго правослаанаго Почаевскаго монастыря – на Волини. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1896. № 17. С. 672 – 675.

31. Трипольскій Н. Къ історіи древняго правослаанаго Почаевскаго монастыря – на Волини. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1896. № 18. С. 687 – 701.

32. Туркевичъ В. Житіе Преподобнаго Иова Почаевскаго. Почаев, 1867. 98 с.

33. Туркевич В. Изъ исторіи Почаевской обители. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1897. №33. С. 1018 – 1028.
34. Туркевич В. Изъ исторіи Почаевской обители. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1897. №34. С. 1067 – 1074.
35. Туркевич В. Изъ исторіи Почаевской обители. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1897. №35. С. 1103 – 1118.
36. Хойнацкій А. Свято-Успенская Почаевская Лавра. Почаев, 1904. 86 с.
37. Хойнацкій А. Православіе и унія в лицахъ. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1883. № 21. С. 587 – 606.
38. Хойнацкій А. Православіе и унія в лицахъ. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1883 р. №22. С. 629 – 651.
39. Хойнацкій А. Преподобній Іовъ Игумень Почаевскій и Схимонахъ Іовъ Княжницкій. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1879. № 13. С. 490 – 499.
40. Хойнацкій А. Родъ преподобного Іова Игумена и Чудотворца Почаевскаго в. Помянникахъ Лаврі Почаевской. *Волинскія епархіальныя вѣдомости*. 1878. №6. С. 252 – 256.
41. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.
42. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская лавра. Историческое описание. /упоряд. и доп. Г.Я.Крыжановским. Почаев: Почаевская лавра, 1897. 574 с.
43. Левицкий В. Игумен Иосиф Саевич и переход Почаевской Лавры в унию. *Труды Императорской Киевской Духовной Академии*. 1916. Т. 2. С. 199–236.
44. Доброчаев М. Игумен Почаевского, а потом Георгиевского Козелецкого монастыря Иосиф Исаевич(1708–1731 гг.). *Волинские епархиальные ведомости*. Почаев, 1909. № 42. С. 888–891.
45. Амвросий, архимандрит [Лотоцкий А.]. Сказание о Почаевской Успенской лавре, на основании документов, хранящихся в лаврском архиве. Почаев, 1897. 296 с.

46. Білик В. А. Становище василіанських монастирів Правобережної України у суспільно-політичних умовах Російської імперії (кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник. Луцьк, 2013. № 47. С. 3–8.*
47. Собчук В. Д. Почаївська лавра і народна освіта. *Релігія і церква в історії Волині : зб. наук. пр. Кременець, 2007. С.117–151.*
48. Хіхляч Б. Економічне життя василіанських монастирів на Поділлі: (XVIII – перша третина XIX ст.). *Київська старовина. 2008. №6. С. 22–36.*
49. Архимандрит Иннокентий. Свято-Успенская Почаевская лавра в борьбе с католицизмом. *Журнал Московской Патриархии. 1953. № 10. С. 28–32.*
50. Tylawskyj I. Monastero di Počaiv – La sua tipografia e le sue edizioni. W.: «Analecta OSBM». Series II, Sectio II, Vol. IV (X), fasc. 1-2, Romae, 1963. P. 230-292.
51. Великий А. Г. Світла й тіні української історії: Причини до історії української церковної думки. Рим: Видавництво ОО. Василян, 1969. 217 с.
52. Станіславський В. В. Жабокрицький Діонісій. / Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Zhabokrycky_D. (дата звернення 25.11.2025)
53. Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes. Vol. 3, 1710-1730. Collegit et adnotationibus illustravit Athanasius G. Welykyj. Romae: PP. Basiliani, 1956. 357 s.
54. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов (1701 – 1839). Санкт-Петербург, 1907. Т. II. с. 1642.
55. Bishop Josyf (Józef) Vyhovskyj (Wyhowski) URL: <http://www.catholicierarchy.org/bishop/bvyhov.html/> (дата звернення: 25.11.2025)

56. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської області). Ф. 258 «Духовний Собор Почаївської Успенської лаври». Оп. 1. Спр. 198. 7 арк.
57. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 1: XXVII. Нью-Йорк: Українська Православна Церква в З.Д.А., 1955. 294 с.
58. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – першій половині XX ст.: монографія. Житомир: ЖДПУ, 2002. 158 с.
59. Морозенкова Г. В. Чернечі ордени єзуїтів та василіан та їх вплив на розвиток української культури. URL: http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2012/Istoria/1_108588.doc.htm (дата звернення: 24.11.2025).
60. Польща і східні католики: історія та культура. URL: http://www.bazylianie.pl/index.php?option=com_ozakonie&Itemid=4. (дата звернення: 23.11.2025).
61. Саламаха М. П. Василіанські монастирі як осередки релігійної ідентичності українців (остання чверть XVIII ст. – 30-ті роки XIX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 21. С. 16–21.
62. Саламаха М. П. Освітня діяльність чину св. Василя Великого на Правобережній Україні кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2011. № 4. С. 170–180.
63. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. 340 с.
64. Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. 584 с.

65. Бочковська В. Г. Малодосліджені сторінки в історії Почаївського монастиря. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. праць*. К.: НБУВ, 2011. С. 125–138.
66. Бочковська В. Г. Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу: характеристика нових джерел дослідження. *Українознавство*. 2009. № 13. С. 21–25.
67. Дудар В. Л. Вплив духовенства Почаївського монастиря на культурноосвітнє життя Волині (XIX – початок XX ст.). *Рідна школа*. 2010. №. 12. С. 45–48.
68. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ: НБУВ, 2013. 300 с.
69. Radwan M. Bazylianie w zaborze rosyjskim w latach 1795–1839. *Nasza Przeszłość*. 2000. №93. S. 153–225.
70. Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 1286. 105 арк.
71. Карліна О. Н. Шкільна освіта в Луцьку наприкінці XVIII - середині XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. URL: <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=16649&chapter=1>. (дата звернення: 25.11.2025).
72. Білик В. А. Становище василіанських монастирів Правобережної України у суспільно-політичних умовах Російської імперії (кінець XVIII – 30-ті рр. XIX ст.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині. Науковий збірник*. Луцьк, 2013. № 47. С. 3–8.
73. Білик В. А. Участь греко-уніатських ієрархів у ліквідації унійної церкви в Російській імперії в 30-х рр.. XIX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. 2014. № 7. С. 25–30.

74. Скус О. Греко-католицька церква в умовах інкорпорації Правобережної України Російським царизмом. *Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць*. 2010. №31-32. С. 182–194.
75. Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 7. 99 арк.
76. Карліна О. М. Репресії щодо василіан на Волині після Листопадового повстання 1830 року та «стирання пам'яті» про них. *Національна та історична пам'ять*. 2013. № 6. С. 69–76.
77. Саламаха М. П. Друкарня Почаївського монастиря василіанського чину у XVIII – на початку XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/natural/Nvnu/istor/2011_23/R1/Salamaha.pdf (дата звернення: 23.11.2025).
78. Ісаєвич Я. Д. Книговидання і друкарство в Почаєві: ініціатори та виконавці. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки* : зб. наук. праць. Київ: НБУВ, 2011. С. 7–22.
79. Железняк О. О. Художнє оформлення почаївських кириличних видань XVIII ст. *Наукові праці НБУВ*. Київ: НБУВ, 2011. № 31. С. 239–248.
80. Ісаєвич Я. Д. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Світ, 2002. 520 с.
81. Свідерський Ю. Ю. Почаївська лавра. *Тернопілля'95: регіон. річник*. Тернопіль, 1995. С. 651-656.
82. Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 38. 5 арк.
83. Железняк О. О. Єдине видання Біблії в жанровому репертуарі друкарні Почаївського Успенського монастиря XVIII–першої третини XIX століття. *Друкарня Почаївського Успенського монастиря та її стародруки: зб. наук. пр.* Київ: НБУВ, 2011. С. 151–161.

84. Шеретюк Р. М. Культурно-мистецькі здобутки книговидавничої діяльності Почаївських Василіан. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2014. №20. С. 10–15.
85. Железняк О. О. Кириличні видання світського призначення друкарні Почаївського Успенського монастиря. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2012. № 16. С. 197–205.
86. Железняк О. О. Старообрядницькі видання друкарні Почаївського Успенського монастиря. *Наукові праці НБУВ*. Київ: НБУВ, 2010. № 28. С. 342–352.
87. Лось В. Е. Освітня та видавнича діяльність Греко-католицької церкви (Правобережна Україна першої третини ХІХ ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2005. № 10. С. 75–90.
88. Огієнко І. Свята Почаївська лавра/упоряд. Тимошик М. С. Київ: Наша культура і наука, 2004. 440 с.
89. Лучанін С. Почаївська Лавра за часів столітнього перебування у ній василіан (уніатів). *Історична Волинь*. URL: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=6588:201606-05-13-0424&catid=25&Itemid=17 (дата звернення: 26.11.2025)
90. Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 254. 61 арк.
91. Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 7. 99 арк.
92. Держархів Тернопільської області. Ф. 258. Оп. 3. Спр. 3. 57 арк.
93. Булига О. С. Друкарня Почаївського Свято-Успенського монастиря. Аналіз видань із збірки Рівненського краєзнавчого музею. *Роль християнства в утвердженні освіти, науки та мистецтва: історія, уроки, перспективи: матеріали наук. конф.* Рівне, 2000. С. 23–29.